

KÖNYVSZEMLE – BESZÁMOLÓ

Jacqueline de Romilly – Monique Trédé: *Az ógörög nyelv szelleme*. Fordította: Vargyas Brigitta. Szerkesztette: Horváth László. Budapest, Typotex, 2014.*

Az ELTE Eötvös József Collegium *Antiquitas – Byzantium – Renascentia* sorozatának kilencedik kiadványa Jacqueline de Romilly és Monique Trédé *Petites leçons sur le grec ancien* című, Franciaországban immár hat éve széles körben olvasott és kedvelt munkájának magyar fordítása. *Az ógörög nyelv szelleme* címet viselő karcsú, könnyű, üde kötet pusztá külsejével is hirdeti a francia szerzők, illetve a magyar szerkesztők és kiadók szándékát: mindenki számára hozzáférhetővé tenni a kevesek kiváltságának tartott ógörög nyelvet, a szépségére mutatni rá annak a nyelvnek, amelynek hagyományosan inkább a nehézségét szokás hangsúlyozni – vaskos nyelvtankönyv, nehéz alakok és formák helyett karcsú kötetecske, szellem és esztétikum. A fiatal, friss kiadvány régi, időt állt hagyományba íródik bele: a szerkesztők Borzsák István *A latin nyelv szelleme* című művének párjaként bocsátják az olvasók elé a magyar kiadványt (*Szerkesztői előszó*, 7–8), és a könyvészeti mutatóban (*Magyar nyelvű fordítások – irodalmi tájékoztató*, 9–14) az idézett irodalmi művek kanonizált magyar fordításaihoz és a magyar, illetve nemzetközi ókortudomány klasszikusnak számító szakirodalmi munkáihoz utalják az olvasót. A magyar kiadást, csakúgy, mint francia eredetijét, az ó és új párbeszéde teszi különösen megkapó olvasmánnyá. Hiszen Jacqueline de Romilly és Monique Trédé „lecke gyűjteménye” – a tükrébe néző, bölcsesség és ráncatlan arc örök összeegyeztetlenségét felismerő Ligurinus horatiusi metaforájával szólva – ráncos arcokat, de gyermeki üdeséget tükröz: mély tudás, érett bölcsesség és rácsodálkozó lelkesedés, fiatalos rajongás egyszerre tesz megkapóan széppé Romilly és Trédé leckéit.

A könyv ugyanis valóban leckékből áll, a szónak nem a nyelvtankönyvi – „Ebben a könyvben az ógörög nyelv különleges tulajdonságairól lesz szó, de nem az a célunk, hogy alaktanát és szabályait tanítsuk, hanem az, hogy szépségét bemutassuk”, magyarázzák a szerzők (*Előszó*, 17–18) –, hanem sokkal inkább pedagógiai értelmében. Tanítások, amelyek, mint a nagy pedagógusokéi általában, az ismeretközlésen túl látásmódot is adnak; amelyek nem hangzatos szakzsargonba bújtatott bonyolult eszmefuttatásokkal, hanem ellenkezőleg: teljesen közérthető nyelvezetben megfogalmazott világos gondolatmenetükkel győznek meg a tanító mély tárgyismeretéről és ragyogó intellektusáról; amelyek egyszerre tudják megszólítani azokat, akiknek a homlokára a klasszikus tudományok problémáin való évtizedes töprengés vésett barázdákat, illetve azokat, akiknek az arca még ráncatlan.

Az első lecke (*Egy holt nyelv különös életeréje*, 19–31) a görög nyelv terjedésének, illetve áthagyományozásának történetét vázolja fel a görög gyarmatosításoktól kezd-

* A recenzió az OTKA NN 104456 számú pályázat támogatásával készült.

ve egészen a XXI. századi klasszikus nyelvoktatásig. A görög nyelvnek ezt a csodával határos módon töretlen továbbélését a két szerző szoros összefüggésbe hozza a görög irodalom hatástörténetével. Nyelv és esztétikum kölcsönhatása visszatérő gondolat lesz a kötetben, amint ezt a második lecke címe (*A nyelv és az irodalmi művek*, 33–44) és tartalma is tükrözi: a szerzők konkrét szövegpéldákkal illusztrálják, hogy a változó költői-filozófiai tartalmakat közlendő hogyan csiszolódott és gazdagodott a görög nyelvi kifejezőmód. E csiszoltságnak és gazdagságnak mintegy illusztrációjaképpen a szerzők a következő fejezetekben a névszók és ragozás (*A főnév és a ragozás változatossága: szórend, névelő, nemek*, 45–60), a szóképzés (*Szóalkotás: összetétel és képzés*, 61–77), az ige (*Néhány szó az igéről: cselekvő és szenvedő igealakok, igemódok, igeidők*, 79–92), illetve a partikulák (*Játék a partikulákkal, avagy a lefordíthatatlan árnyalásának művésze*, 93–101) sajátos formai-jelentéstanai érdekességeire közelítenek rá. Az előző fejezetekben is tükröződő esztétikai alapú nyelvszemléletüknek megfelelően a szerzők irodalmi szöveghelyekkel példázzák az egyes jelenségeket. A magyar kiadók még két újabb dimenzióval gazdagítják ezt az esztétikai látásmódot, amennyiben, amint azt előrebocsátják, „a görög szavak latin betűs átírása mellé a görög alakot is beillesztettük, a jegyzetekben pedig (a hetedik fejezet hosszabb, irodalmi részleteinek kivételével, ahol a költői képek, az irodalmi élmény volt az elemzés tárgya) az idézeteket eredetiben is közöltük. Mindezt – miként mindent e kötet kapcsán – az olvasó megnyerése, kiszolgálása érdekében tettük. A görög betű, a görög írás szép, aki azt látja, olvassa, el nem feledi. Hátha ekképpen, a latinus átírás mellett a görögöt kibetűzve akadnak majd olyanok, akiket rabul ejt ez a szépség. Az eredetiben csak elvéve szerepelnek az idézetek mellett a pontos szöveghelyek. A fent leírt igyekezet szellemében azonban valamennyi részlet pontos „lelőhelyét” is megadtuk, hogy az olvasó, akit reményeink szerint elbűvöl a görög nyelv és irodalom, felkereshesse és tovább olvashassa a részletet és az adott szerző teljes művét.” (*Szerkesztői előszó*, 8)

Az esztétikum még fontosabb szerepet kap a következő fejezetben (*Képek, hasonlatok, metaforák*, 103–124): a szerzők a homérosi falevél- és viharhasonlatok, illetve a szerelmi bánat különböző irodalmi megjelenítéseinek példáján keresztül hívják fel a figyelmet arra az általuk csodának nevezett jelenségre, hogy az esztétikai élvezet nem az egyes szóképek, hasonlatok, metaforák mögötti mélyebb elméleti, filozófiai összefüggések ismeretének függvénye: a szerzők olyan kifejezőerőről beszélnek, „amely meghaladja ezt a tudást, és azonnal hat” (124). Hogy a hetedik fejezetnek ez az idézett zárómondata épp az *Odyseeia* francia fordítójától, Philippe Jacottet-től származik, mintegy gondolati hidat képez a hetedik és nyolcadik (*Az ógörög és a francia nyelv*, 125–132) fejezet között, amelyben a két szerző számos példa idézésével mutat rá a görög nyelv továbbélésére a francia nyelvben. A két szerző újra meg újra rácsodálkozik a „holt nyelv különös életterejére” és elgyönyörködik ebben a (látszólagos) ellentmondásban, amely azonban feloldódik az emberi létállapot egyetemességébe vetett feltétlen hitükben, amint ez a zárszóban (*Zárszó gyanánt*, 133–135) egyértelműen kifejezésre jut.

Romilly és Trédé tanítanak – és e kis leckéből nem csupán az ógörög nyelv szellemére csodálkozhatunk rá, hanem a franciára is. És ha a leckék elején az olvasó, mint

maliciózus diák, gunyorosan meg is mosolyogná tanítói ráncos arcát, lelkes, elragadtatott beszédmodorát, meghatottságát, a tanítás végére a mosolyból eltűnik a gúny, és marad az elismerés a tanítók szakértelme és bölcsessége, illetve az öröm az elsajátított tudás fölött.

ADORJÁNI MÁRIA

Cécilia Suzzoni – Hubert Aupetit (szerk.): *Sans le latin...* Paris, Fayard/Mille et une nuits, 2012.*

2008 tavaszán Párizs központjában, az európai művelődéstörténet számára emblematikus latin negyedben, a francia elitképzés fellegvárának tekintett Henri-IV líceumban Yves Bonnefoy, a kortárs francia költészet talán legismertebb alakja egy újszülött művelődési társaságot köszönt. Az előadás-sorozatok és konferenciák szervezésére vállalkozó *Association le Latin dans les littératures européennes* (ALLE) célja, fogalmazza meg Cécilia Suzzoni, a társaság elnöke, a latin mint a francia nyelv és a francia irodalom, illetve a különböző európai nyelvek és irodalmak közti kapocs elismertségének előmozdítása. A tudományterületeken átvélő, ökumenikus latin védelmének ebbe a programjába íródik bele a *Sans le latin...* című kötet megjelenése is 2012 áprilisában a *Mille et une nuits* kiadónál.

Párizs, latin negyed, Henri-IV líceum, Yves Bonnefoy... a megfellebbezhetetlen tekintély topológiája a kötetben is visszaköszön, mi több, tovább gazdagodik: a borítófedélen feltüntetett mintegy tizennyolc név, a kötetben tolmácsoló előadások szerzőinek neve, valódi *argumentum ad verecundiam*ként áll a latin nyelv, illetve a latinoktatás apológiájának élén. A játékos, könnyed felütés dacára – a cím egy hetvenes évekbeli népszerű Georges Brassens-sanzon refrénjére játszik rá, amelyben az énekes a francia nyelvű mise kiábrándító prózaiságán élcelődve fejezi ki egyet nem értését a második vatikáni zsinat döntéseivel – a kötetben végig érezhető a tekintély retorikájának súlya, távolról sem annyira azonban, hogy az előadások olvasása élvezhetetlenné, bevallott orientáltságuk zavaróvá válják.

A kötetet Cécilia Suzzoni és az ALLE titkára, Hubert Aupetit gondolatai nyitják meg (*Sans le latin...*, 9–49): érdeklődésük homlokterében a latinoktatás és ennek jövője áll. A latin nyelv oktatásának visszaszorulása egyenes út a francia nyelv és irodalom eltűnéséhez, kondítja meg a vészharangot a két szerző: a latinnak nem lenne szabad választható tantárgynak lennie, hiszen a franciául beszélő ember a latint nem választja: akár tetszik, akár nem, a latin ott van az anyanyelvében. A francia embernek, vonja le a következtetést Suzzoni és Aupetit, fel kell vállalnia nyelvének történetét. Ehhez a gondolathoz csatlakozik az előszóban (*Perdre son latin?*, 51–62) Rémi Brague is, aki szerint az embernek meg kell tanulnia, el kell sajátítania önnön eredetét, mindazt, ami megelőzi. A latin, magyarázza Brague, mint másodlagos, reflexív nyelv, nem a múlté, nem a jelen emberének tulajdonát képező egyszerű örökség: sokkal inkább a jelen embere az,

* A recenzió az OTKA NN 104456 számú pályázat támogatásával készült.

aki a római múlt tulajdona. Ennek a paradoxonnak az igazságát támasztja alá Vincent Descombes és Denis Kamboucher előadása is, akik a latint mint filozófiai szaknyelvet vizsgálva (*Le latin, langue philosophique?*, 65–92) mutatnak rá, hogy mintegy tizen-nyolc évszázadon keresztül mennyire élő és termékeny a latin nyelv az európai filozófiában, még az anyanyelvű filozofálás hagyományának megszilárdulása után is. A latin arra nevel, fejezi ki előadásában is meggyőződését Rémi Brague (*La voie romaine*, 93–103), hogy sosem dőlhetünk önelégülten hátra: nincs készen kapott kulturális örökség, el kell sajátítanunk önnön kultúránkat, el kell szakadnunk az Azonostól, hogy megtanulhassuk a Mászt: ezt jelenti a valódi kulturális tanulás. A római modell, mutat rá kissé borúlátó előadásában Pierre Manent (*Rome comme problème philosophique*, 105–122), a cselekvő társadalom modellje, amely minden európai demokráciának ideálját képezi, de amelyhez oly kevésbé hasonlít bármelyik is.

Michael Edwards előadása az angol költői nyelv latin dimenzióiról (*Le jeu du latin dans la poésie anglaise*, 123–138) arra világít rá, milyen metafizikai jelentéstöbblettel gazdagítják a latin eredetű szavak az angol verset. A költői nyelv és ennek jelentésgazdagsága áll Jacques Le Rider előadásának középpontjában is („*Je mettrai en branle l’Achéron*”: *une citation de Virgile, de Goethe et de Schiller à l’interprétation des rêves de Freud*, 139–155), aki Freud *Álomfejtésének* mottója nyomába eredve fejti fel a Vergilius-idézet mottókarrierjét Freud kedvelt olvasmányai körében, illetve mutat rá arra, hogy Vergilius költészete igen jelentős háttérét képezi a freudi életműnek.

Yves Hersaut az itáliai reneszánsz felől közelíti meg a latin nyelv szerepének kérdését (*Le rôle du latin dans la Renaissance italienne*, 157–167) és jut arra a következtetésre, hogy történetileg nem lehet egyetlen osztatlan latin nyelvről beszélni, kizárólag különböző korok latinjairól, épp ezért téves a latin nyelv ideálját a francia nyelv valóságával szembeállítani. A latin nyelv gazdagsága Hersaut szerint épp abban rejlik, hogy története korántsem csupán nyelvészeti, hanem filozófiai és esztétikai kérdésekről gondolkodtat el bennünket. A humanizmus területén kalandozik az olvasó Jean Canavaggióval is, aki Cervantes művét tanulmányozva (*L’humanisme de Cervantes*, 169–207) int óva a humanista címke sokszor sietős és meggondolatlan használatától.

A latintanulás élményeit felidéző visszaemlékezésében Michel Deguy („*Macte animo, generose puer...*”, 209–222) arra a kérdésre keresi a választ, vajon az írás, különösen a költészet, mennyiben képes – ha ugyan egyáltalán képes – a latin előképek árnyékából kilépni. A latin nyelv, vallja Deguy, nem más, mint várakozásban levő francia nyelv, élő elő-nyelv, amelynek személyes költői elhívását köszönheti. A költői elhívás forrását látja a latinban Romain Vignest is, aki Victor Hugo költészetét vizsgálva (*Victor Hugo, latiniste et poète*, 223–245) világít rá a latin költészet paradigmatisz szerepére Hugo életművében, kopernikuszi fordulattal zárva előadását: nemcsak a latin költői hagyomány ismerete nélkülözhetetlen Hugo költői művének értő olvasásához, hanem ez utóbbi is elősegítheti a latin költők jobb megértését.

Jackie Pigeaud orvostudomány-történeti előadása (*Le latin dans la traversée des savoirs*, 247–290) a különböző tudományok latin *oikoumenéjébe* vezeti az olvasót, arra rámutatandó, hogy a latin nyelv ismerete a tudománytörténet művelésének elenged-

hetetlen feltétele, nélkülözhetetlen híd a különböző tudományok között, amely nélkül lehetetlen ezek kölcsönhatását és közös kulturális hozadékát felmérni.

Waldemar Turek érsekkel a kortárs vatikáni latin nyelvhasználat politikájába nyerrünk betekintést (*Le latin des documents pontificaux et de la Curie romaine*, 291–318): Turek a pápai iratokban használt latin nyelv röviden felvázolt fejlődéstörténetének kontextusában mutat rá a Szentszék latinhasználatát alakító kortárs tendenciákra, amelyek, állapítja meg, a latin térvesztésének irányába mutatnak.

Szent Ágoston vallomásainak új francia fordításáról és e fordítói munka kihívásairól vallva (*Le temps d'Augustin et le nôtre*, 319–328) Frédéric Boyer a befogadócentrikus fordítás mellett tesz hitet, amely képes a szöveg megszületése és befogadása közti időbeli szakadékot áthidalni. Boyer célja az, hogy amennyire csak lehet, Szent Ágoston szövege a fordítás- és recepciótörténet terhétől mentesen jusson el a kortárs olvasóhoz – hiszen, vallja a bibliai szövegek modern franciára való átültetésén is dolgozó fordító, minden kornak kötelessége e nagy hatástörténetű szövegeket újraolvasni és saját nyelvi jelenének megfelelően újr fordítani.

John Scheid a római isteneknek a társadalomban betöltött szerepét tanulmányozva (*Les dieux des Romains*, 329–351) arra mutat rá, hogy a sokkal inkább gyakorlati tudásként, mint keresztény értelemben vett hit foglalataként értelmezendő római vallás tanulmányozása hogyan válhat a Más iránti tisztelet tanításának és tanulásának eszközzé. A klasszikus tanulmányok, vallja François Hartog is (*Le double destin des études classiques*, 353–382) az azonos és más dialektikájában nyernek értelmet: nem az antik és kortárs közötti kontinuitás görcsös keresésében, hanem a különbségek mibenlétére rákérdezni kész összehasonlító, elemző attitűdben. A Másra való rácsodálkozás teszi a latintanulást a múlt, jelen és jövő közti összefüggések meglátásának különösen hatékony eszközévé. Ez a gondolat Yves Bonnefoy utószavában is visszaköszön (*Postface: Le latin, la poésie, la démocratie*, 385–393): a költő szerint a latin tanulmányozása a legjobb módja a demokrácia alapját jelentő előítélet-mentes, nyitott párbeszéd megtanulásának, illetve a költészet iránti fogékonyság alapját jelentő metafizikai nyitottság felkeltésének. Bonnefoy olyan latinoktatásról álmodik, amely nagyobb hangsúlyt fektet a vallástörténeti és bölcséleti, mint a tisztán nyelvészeti kérdésekre, inkább összpontosít a mondattan tanulmányozására, mint az alaktan biflázására, és bátran nyúl a nehezen tartott költői szövegekhez. Ilyen latinoktatás által remélik a szerkesztők (*Faisons un rêve*, 395–397) a francia nyelv, a kritikai gondolkodás, a médiával és a politikai vezetéssel szembeni kritikus és igényes hozzáállás újjáéledését.

A 2013-as francia tanügyi reform nyomán életbe léptetett általános és középiskolai latin, illetve görög tanterv egyértelműen a Bonnefoy által megálmodott modell irányába mozdítja el a klasszikus nyelvek oktatását. Reménykedjünk, hogy ez a változás valóban lehetővé teszi, hogy a latin nyelv kitörjön az Henri-IV líceum és a többi elitképző intézet műemlékfalai közül, és olyan kulturális *oikoumenét* hozzon létre, amelyben nem csupán tizenhét, a legmagasabb tudományos fokozattal rendelkező és legjelesebb tudományos intézményeket képviselő értelmiségi (*Sur les auteurs*, 399–415) mozog otthonosan, hanem mindenki, aki a latintanulás kalandjára szánja el magát.

Gregor Bitto: *Lyrik als Philologie. Zur Rezeption hellenistischer Pindarkommentierung in den Oden des Horaz. Mit einer rhetorisch-literarkritischen Analyse der Pindarscholien.* (Litora Classica 4) Rahden, Verlag Marie Leidorf, 2012.

Disszertációnak készült monográfiájában az ifjú rostocki klasszika-filológus arra vállalkozott, hogy a hellénisztikus Pindaros-komentárok Horatius költészetére gyakorolt hatását tegye vizsgálat tárgyává, ami *novumnak* számít a római költő kiterjedt szakirodalmában. Az eredmény e vaskos, igen körültekintően megírt és megnyerő külsejű kötet,¹ mely három terjedelmes részre oszlik: az első fejezet (*Rhetorisch-literarkritische Analyse der Pindarscholien*; 63–240) a Pindaros-scholionok ama passzusait rendszerezi, parafrázeálja és röviden magyarázza, melyek rétorikai és az antikvitásban az előbbivel szorosan összefüggő irodalomkritikai értékítéletet avagy megfigyeléseket közölnek. Ez a fejezet propedeutikus alapvetésként szolgál a második egységhez (*Rezeptionsspurten hellenistischer Pindarphilologie* [Horatius ódáiban]; 241–366), mely a könyv szíve, s olyan horatiusi helyek elemzését tartalmazza, melyek a Pindaros-scholionok hatását mutatják, vagy legalábbis felvetik annak lehetőségét, hogy a római költő tudatosan nyúlt vissza a thébai lírikus iskolai magyarázatára. A harmadik fejezet (*Synthese*; 367–450) az előző kettő eredményeinek összefoglalását adja, miközben valamiféle szintézis rajzolódik ki Horatius viszonyáról Pindaros ódaköltészetéhez. Ezt a triptichonszerű szerkezetet egészítik ki mindkét oldalon kisebb egységek: bevezető fejezet (9–61) az elején, epilógus (451–456), bibliográfia (457–496), tárgymutató (497–498), részletes tartalomjegyzék (499–505) valamint német és angol összefoglaló (507–513) a végén.

A bevezetés módszertani megfontolásokat tartalmaz szűkebb és tágabb értelemben. A szerző megfontoltan és kiegyensúlyozottan foglal állást több súlyos értelmezési, irodalomtörténeti és elméleti kérdésben, mint „Augustus-barát vs. Augustus-ellenes”, „irodalmi *persona* vs. biografikus szerző”, „görög irodalom fogadtatása Rómában”, „kommentárok és scholionok”. Különösen figyelemreméltók azon megjegyzései, melyeket Horatius önábrázolásának topikus-anekdotikus elemeihez fűz (26). Ez a témakör a c. 3. 4 kapcsán („a költő gyermekségtörténete”) visszatér, és újabb megfigyelésekkel gazdagodik (342–351). Ezek a fejtegetések azok számára is tanulságosak, akik nem kifejezetten Horatius, hanem általában a görög scholionirodalom római recepciója iránt érdeklődnek.

Az első fejezet, mely a könyv leghosszabb egysége (mintegy 180 oldal), akár önálló értekezés tárgya is lehetne: középpontjában az ún. régi (= hellénisztikus eredetű) Pindaros-scholionok irodalomkritikai-rétorikai terminusokat felvonultató részletei-

¹ Kritikusan kell azonban megemlékezni a német stílus bizonyos érdekességéről. A tárgyyszerű megfogalmazásra való törekvés dicséretes, ám ez nem egyszer lapossá fajul és kidolgozatlanul hat, s nem csupán a Pindaros-scholionok parafrázisánál, amiért a szerző valóságos rétorikai *occupatio*val kér elnézést (*bewusste Strapazierung des deutschen Ausdrucks*: 60). A tipográfiai megvalósítás összességében sikeres, és a sajtóhibák a terjedelemhez képest elenyészőek, mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy az élőfejnek csak akkor van értelme, ha megkönnyíti a tájékozódást a könyvben. Az 513 oldalon keresztül futó *Gregor Bitto: Lyrik als Philologie* fejcím nem szolgálja ezt a célt.

nek elemzése áll. Ez a második fejezetet előkészítő terjedelmes előéptmény teszi indokolttá a könyv második alcímét (*Mit einer rhetorisch-literarkritischen Analyse der Pindarscholien*). Másfelől viszont a fejezet némileg szétfeszíteni látszik a fő vállalást – legalábbis az arányok tekintetében. A szerző bevalottan a Pindaros-kutatás egyik *desideratumát* igyekszik pótolni, amennyiben a scholionhagyomány feldolgozására vállalkozik a rétorikai terminológia felől. Szándéka azonban, hogy ne folyamatos olvasásra szánt kézikönyvet (*ein punktuell zu konsultierendes Nachschlagewerk*: 25) adjon, nem teljesülhet a vizsgált scholionokat és a szóban forgó Pindaros-helyeket összesítő jegyzék híján. Ez a hiány annál fájóbb, mivel a szerző a 25. oldalon utal efféle mutatóra, melyet azonban hiába keresünk (a 497 sk. oldalon található index csupán a Horatius-helyeket vonultatja fel).

A második fejezet bővelkedik helyyel-közzel ragyogó elemzésekben, melyek tárgya többnyire egy-egy szó vagy mondat. Ezeket egyenként kellene patikamérlegre tennünk, hogy érdemüket megítéljük. Ez viszont egyfelől területi okokból lehetetlen, másfelől nem volna mentes minden elfogultságtól, hiszen az efféle áthallások megítélése természeténél fogva némileg szubjektív, ahogy azt maga a szerző is beismeri, amikor bizonytalanabb tárgyalásokat *asteriskossal* jelöl. Érzésem szerint azonban a csillagocskát gyakrabban kellett volna használnia, vagyis elismernie, hogy a hipotetikus jellegnek jóval nagyobb tér jut, mint amit a tárgyalás sugall. Sok esetben ugyanis nincs szükség arra, hogy a Pindaros-scholionok hatásával magyarázzuk a horatiusi kifejezés egyediségét, mert az lehet a költő egyéni leleménye is. Hogy csak egyetlen példát említsek: Hor. c. 2. 10. 18–20, ahol Apollón mint a mértéktartás isteni megtestesülése jelenik meg, értelmezhető Schol. ad P. 4. 514d nélkül, hiszen Apollón mint a μηδὲν ἄγαν istene Pindarostól függetlenül alkalmas eme etikai követelmény szemléltetésére.

Ilyen esetek megítélése nagymértékben függ attól, hogy milyen képünk van Horatius munkamódszeréről és viszonyáról az irodalmi hagyományhoz, beleértve a rétorikai-exégétikus irodalmat is. Természetesen Horatius mint a hellénisztikus kultúra örököse ezer szállal kapcsolódik mindahhoz, amit tudós-tudatos költészetnek tartunk, még akkor is, ha költő-filológusnak nem nevezhető abban az értelemben, ahogy Kallimachos vagy Apollónios Rhodios. Fölényes tudása az irodalmi hagyomány egészéről nem kérdéses, így talál az az Umberto Eco-idézet saját írótechnikájáról, amellyel a szerző Horatius munkamódszerét párhuzamba állítja (20 sk.). Mégis fel kell tennünk egy radikális kérdést: tényleg minden esetben szükséges írott szövegre visszavezethető reminiscenciát feltételezni, mintha csak így tudnánk elszámolni a horatiusi megfogalmazás sajátosságaival? Mintha Horatiusnak minden a pindarosi előképtől eltérő változtatáshoz a scholionokba kellett sandítania, s nem gondolkodhatott-alkothatott minden írott hagyománytól függetlenül! Ezzel a felfogással az aranykori költő egyéniségét meglehetősen lefokoznánk: személye nem lenne más, mint kémiai katalizátor azzal az egyedüli feladattal, hogy a hagyomány molekuláit bizonyos összefüggésbe hozza egymással – hogy T. S. Eliot híres esszéjének (*Tradition and the Individual Talent*) képét idézzük.

A szerző bizonyára el tudott volna csitítani efféle kételyeket, ha megmutatta volna, hogy feltételezéseit a Horatius-versek maguk igazolják. Minden részmegfigyelésnek

ugyanis a versszövetben kell megtalálnia helyét, úgy, hogy az egész világosabb lesz általa, és maga is világosabb lesz az egész által. Sajnos a fejezet számos értelmezési kísérlete igen pontszerűen és kidolgozatlanul hat, s így az olvasón némi frusztráció vesz erőt, mivel szeretne többet megtudni, ám a következő pillanatban már egy másik hely kerül terítékre. Jóllehet a szerző a körültekintő interpretációt távlati célként jelöli meg (452 sk.), mégis úgy látom, hogy az elmélyültebb elemzési mód jelen munkának is javára vált volna, akár azon az áron is, hogy az anyag mennyiségét óhatatlanul csökkenteni kellett volna. Hogy szerzőnk képes ilyen árnyalt és részletes elemzésre, világosan mutatja a *Hermes*ben megjelent kitűnő tanulmánya.² Mindemellett azt sem szabad elhallgatnunk, hogy e miniatűr elemzések között van néhány valódi titelalálat, mint például a c. 3. 24 5 skk. és Schol. ad P. 4. 124a párhuzama (252 sk.) vagy a c. 3. 30. 1 skk. és a P. 6. 5 skk. verskezdő hasonlatának *synkrisise* (254).

A harmadik fejezetben sikerül a szerzőnek a korábbi egységek eredményeit olyan összképpé olvasztani, melyből Horatius pindarosi *aemulatio*jának alapvonásai rajzolódnak ki. Minden szál a pindarosi géniuszt *expressis verbis* méltató c. 4. 2 fele fut, melyet helyesen értelmez Bitto egyértelmű *recusatio* helyett olyan hitvallásnak, mely akár pindarosi stílusjegyeket sem utasít el, ha azok összeférnek a matinumi méh szerényebb ténykedésével (410–435). Találó ama összegző megállapítása is, hogy Horatius Pindaros-imitációja elsősorban a scholiasta által megrajzolt rétorikus Pindaros-kép hatását mutatja, ám azt a szembeállítást (397–408), mely Pindarost, a rétorikai alakzatok mesterét akarná kijátszani az anekdotikus-(pszeudo)biografikus hagyomány Pindarosával szemben, aki mint ihletett költő jelenik meg, ahogy maga Horatius is ábrázolja (c. 4. 2), már némileg sarkosnak érzem. A scholionokban olvasható utalásokat az ihletett költőre nem lehet figyelmen kívül hagyni (379–389), ami arra utal, hogy a rétorikus és az ihletett Pindaros-kép nem zárják ki egymást. Ezen inspirációs utalások rövidege azzal magyarázható, hogy a költői kifejezésmód elemzésekor, amire a scholionok vállalkoznak, az az állítás, hogy „ezt azért mondja így, mert a Múzsák inspirálták” kevés magyarázóerővel bír. Ezért az ihletett állapot nem jelenik meg hangsúlyosan, ám a múzsá minden említése tekinthető az inspirációs elmélet monogramjának (vö. Schol. ad O. 2. 1c *pace* Bitto, 81).

Mindent összevéve ez a könyv igen tudós, lelkiismeretesen megírt munka. Még ha nem megdönthetetlen és minden vonatkozásában megkérdőjelezhetetlen *monumentum* is, mindenképpen olyan *θησαυρός*, mely gondolkodásra és mérlegelésre ösztönöz, s melyből a türelmes olvasó minden bizonnyal több pindarosi és horatiusi kincset fog felszínre hozni, mint amennyit jelen sorok írója felfedezett s e kurta ismertető közölni tudott.

ADORJÁNI ZSOLT

² G. Bitto: Ein horazisches Skolion – zu Horaz c. 1. 19 und Pindar frg. 122. *Hermes* 139 (2011) 205–215. Jellemző a szóban forgó könyv sűrítettségére és – hogy Goethe neologizmusával éljek – „velociferikus” tempójára, hogy e tanulmány tartalma egyetlen jegyzetbe szorul (259, 66. jegyz.).

Anne Gangloff: *Dion Chrysostome et les mythes. Hellénisme, communication et philosophie politique*. Előszó: Luc Brisson. Grenoble, Éditions Millon, 2006.*

Ὅστις δὲ μὴ πείθεται τούτοις ὑπὸ τῆς παλαιᾶς δόξης, ἐπιστάσθω ἀδυνάτου ὄν ἀπαλλαγῆναι ἀπάτης καὶ διαγνῶναι τὸ ψεῦδος ἀπὸ τοῦ ἀληθοῦς, tolmácsolja magabiztosan befogadásesztétikai hitvallását Dión Chrysostomos a Homérosszal szembeni befogadói magatartás lehetőségét feszegető XI. beszédében. „*Ce n'est pas le moindre mérite de ce livre érudit, écrit avec une élégante simplicité, que de faire prendre conscience de la profondeur de la transformation de nos »mentalités«*”, méltatja az előszóban (*Mythes et philosophies dans l'Empire romain*, 7–8) Luc Brisson Anne Gangloff könyvét. A régi téveszméktől mentes Homéros-recepció mellett lándzsát törő Dión Chrysostomos művét régi tudománytörténeti téveszméktől mentesen tanulmányozó Gangloff munkájának nyitott, a régi szemléletmódból fakadó eszmék felülbírására kész olvasására hív fel Brisson: egy ilyen hermeneutikai körben az olvasó egyetlen pillanatra sem feledheti a befogadás és az értelmezés aktusának történetiségét, és az ehhez való reflexív viszonyulás szükségszerűségét – amely igénynek Gangloff nem is marad adója.

Milyen szemléletmódbeli változásnak a jelét látja Brisson Anne Gangloff munkamenetében? Míg a korábbi kutatás a filozófia hangsúlyosan elméleti irányultságában látta tárgyának tekintélyét, és ebből következően a bölcséletet gyakorlati – politikai, retorikai, vallási – célkitűzések szolgálatába állító szerzőket hajlamos volt a filozófia megfontóinak tekinteni, Gangloff olyan szemléletet képvisel, amelyben filozófia és mítosz, filozófia és vallás ellentéte, ha nem is eltűnni, mindenesetre tompulni látszik.

A Paris IV-Sorbonne görög tanszékén 2003-ban megvédett doktori dolgozatára épülő munkájában Anne Gangloff, az Université Rennes 2 régészeti és történeti laboratóriumának kutatója mintegy négyszáz oldalon – οὐ γὰρ ῥάδιον διατηῆσαι τὸ τοιοῦτον, καθάπερ, οἶμαι, δύο φίλων ἀνδρῶν, ἀμφοτέρων σεμνῶν, τοῦ ἑτέρου τῷ ἑτέρῳ ἐγκαλοῦντος, ἐνὸς αὐτῶν καταγνῶναι –, négy fő kérdésfelvetés mentén tanulmányozza mítosz és megismerés kapcsolatát Dión Chrysostomos művében. A mítoszok előfordulását és helyét vizsgáló első fejezetben (*Statut et place du mythe dans les discours de Dion*, 17–97) Gangloff mindenekelőtt a mítosz fogalmának Dión művéből kiolvasható jelentését tisztázza: a szó valamennyi előfordulásának gondos vizsgálata után a dióni mítoszt olyan toposként határozhatjuk meg, amely lehetővé teszi a filozófiai irodalomban gyakorolt intelemadás és a költészetre jellemző meggyőzés összebékítését. A többségükben azonosítható forrásokból, elsősorban Homéros, ritkábban Euripidész, elszórta Hésiodosz, illetve a lírikus költők művéből merített és rövid említések, hosszú és részletes narrációk, a szerző megnevezését mellőző utalások formájában hivatkozott mítoszok átadására Dión olyan közlési helyzeteket teremt, mutat rá Gangloff vizsgálata, amelyekben a közvetítők megsokszorozódnak, mintegy aláhúzza a mitikus hagyományközlés alapvetően közösségi jellegét.

* A recenzió az OTKA NN 104456 számú pályázat támogatásával készült.

Pontosan e közösségi jellege, általános hozzáférhetősége, közérthetősége teszi a mítoszt a meggyőzés különösen hatékony eszközévé, és utalja a mítosz mint *exemplum* használatának mikéntjét a szónok deontológiájának kérdéskörébe. A második fejezetben (*Une réflexion sur l'éloquence par le biais des mythes*, 99–171) Gangloff a dióni mítoszhasználat metarétorikai vonatkozásainak tanulmányozása nyomán arra világít rá, hogy a mitikus *alter egó*ként Nestórt megjelölő Dión számára az ékesszólás nem más, mint lélekvezetés, amelynek helyes irányát a szónok tudásalapú éthosza biztosítja. Homéros és Sókratés alakjának dióni megjelenítéseit vizsgálva Gangloff rámutat, hogy a legtekintélyesebb költőt és a legtekintélyesebb filozófust mester-tanítványi viszonyban megjelenítő Dión hogyan oldja fel költészet és filozófia szembenállását, és avatja a mítoszt a kettő közös nevezőjévé, egy olyan eszményi ékesszólás alapeszközévé, amely a költői képes beszédhez folyamodva teszi mindenki számára hozzáférhetővé komoly morálfilozófiai mondanivalóját.

A harmadik fejezetben (*De l'efficacité des mythes*, 173–254) Gangloff a szónoki érvelésbe pedagógiai céllal beemelt mítoszok hatásmechanizmusát figyeli meg. A hol esztétikai célzatú díszítőelemként, hol a képiség erejével ható bizonyítékként, hol példaként, hol – ritkán – gnóma formájában beépített, filozófiai kritériumok alapján kiválogatott, gondos – leggyakrabban allegorikus – értelmezéssel ellátott mítoszok vizualitásukon, gyakran abszurditással határos irracionálisukon, olykor misztikus jellegükön vagy humoros-csipkelődő tálalásukon keresztül válnak a nehezen befogadható filozófiai igazságok közérthető tolmácsaivá. Dión, állapítja meg Gangloff, hasznosság-célzatú igazság hordozójává avatja és egy szigorúan etimológiai értelemben vett *démagógia* eszközévé teszi a mítoszt.

Az utolsó fejezetben (*L'utilité morale et politique des mythes*, 255–380) a szerző az egyes beszédekben felelevenített mítosz és a beszéd elhangzásának körülményei közti összefüggéseket tanulmányozva mutat rá Dión azon törekvésére, hogy a mindig általánosan ismert, sohasem a helyi mondavilágból merített mítoszok segítségével olyan kulturális teret teremtsen, amely hangsúlyosan összgörög jellegével lehetővé teszi az etnikai különbségek túllépését, és egy közös hellénisztikus kultúrába emeli be hallgatóságát. A különböző mitikus hősök, királyok *exemplum*okként való felemlgetése a politikai reflexiót táplálja, míg a különböző filozófiai iskolák kedvelt mítoszainak beemelése a beszédek filozófiai dimenziójának szolgálatául, oly módon, mutat rá Gangloff, hogy a beszédek kozmológiai elmélkedésekké szélesednek: a mítosz Diónnál nemcsak felmutatja, de modellálja is az ember és az őt körülvevő kozmosz – ember, polis, istenek – kapcsolatát.

Morális, politikai és kulturális értékek hordozójaként a mítosz az igazság megismerésének mindenki számára hozzáférhető eszközévé válik, és hidat ver a filozófia és az ékesszólás közé, összegez vizsgálódásának végéhez érve a szerző (*Conclusion*, 381–389). Gangloff olvasatában a dióni *corpus* sikeres válasz a költészet és filozófia kapcsolatának Platón óta megoldatlan kérdésére: Dión a probléma történetiségével számot vetve, a költői és filozófiai – elsősorban cinikus, sztoikus és platóni – hagyományra

támaszkodva jut el saját, egyéni megoldásáig: a költőkből merített, filozófiai célzattal újraírt mítoszokra épülő ékesszólásig, amely a nevelés eszközeként nyer létjogosultságot a *polis* életében.

Anne Gangloff módszerének számos erénye rokonítható Diónéval – ταῦτο δὲ τοῦτο καὶ ὁ μαθητὴς ποιεῖν ἔοικε· μιμούμενος τὸν διδάσκαλον καὶ προσέχων ἀναλαμβάνει τὴν τεχνήν... Akárcsak Chrysostomos, ő is behatóan ismeri kutatási területének tudománytörténeti hagyományát, erről tanúskodik a konklúziót követő gazdag könyvészeti jegyzék (*Bibliographie*, 391–416). Míg az itt listázott szerzők nevével és munkáik címével a vizsgálódást kísérő sűrű lábjegyzetekben találkoztunk a könyv olvasása során, Dión beszédeit, amelyeknek mutatója a könyvészeti jegyzéket követi (*Index des discours de Dion Chrysostome*, 413–416), Gangloff a szövegtesten belül idézi, saját – csak nagyon ritkán más specialista – francia fordításában, esetenként görögül is megadva a gondolatmenet szempontjából lényegesnek tartott fogalmakat. Az érvelést nem közvetlenül alátámasztó, inkább adalékot szolgáltató dióni szövegrészletek a lábjegyzetben jelennek meg, többnyire franciául, elszórva görögül. A vizsgálódás során megemlíttet történelmi és mitológiai alakok betűrendes mutatóját (*Index des personnages historiques et mythiques*, 417–422) az ókori szerzők mutatója (*Index des auteurs anciens*, 423–426) követi, akiket Gangloff egyaránt idéz a szövegben és a lábjegyzetekben, kiadott francia fordításban. A forráskezelést rutin és pontosság jellemzi: az elsődleges irodalomhoz támadhatatlan szakmai felkészültséggel, a másodlagos szakirodalomhoz mértéktartással, a tekintélytisztelet és a kritikai távolságtartás egészséges elegyével fordul a szerző. A kutatás megalapozását képező háttérmunkálatokban – amint azt a bevezetőben (*Introduction*, 9–15) előrebocsátja – él a modern kutatási módszerek nyújtotta technikai segítséggel (mitológiai adatbázis, táblázatszerű kimutatások), következtetéseiben és fogalomhasználatában azonban tartózkodik az irodalomról való gondolkodás ókori hagyományától idegen terminusoktól és elméletektől. Gondolatmenete világos, stílusa egyszerű és tiszta. Gangloff munkája legtalálóbban talán Diónnal szólva jellemezhető: οὐ μέντοι λόγων ἀκούσεσθε ὁποῖων ἄλλου τινός τῶν νῦν, ἀλλὰ πολὺ φαυλοτέρων καὶ ἀκοπωτέρων.

ADORJÁNI MÁRIA

B. Gentili – C. Catenacci – P. Giannini – L. Lomiento (edd.): *Pindaro: Le Olimpiche*. (Scrittori Greci e Latini, Fondazione Lorenzo Valla). Milano, Arnoldo Mondadori, 2013.

Az isthmosi (Privitera 1982) és a pythói (Gentili – Bernardini – Cingano – Giannini 1995) ódákhöz szóló kommentár után 2013 szeptemberében napvilágot látott az olympiai ódákat tárgyaló könyv a nagy hagyományokkal rendelkező Lorenzo Valla sorozatban az összesen öt kötetre tervezett Pindaros-összkiadás részeként (a nemeai ódák

és a töredékek kiadása van még hátra). A szöveget, fordítását és a kritikai apparátust a munka irányítója, a görög kardalköltészet elismert kutatója, B. Gentili¹ gondozta, és ő volt az, aki L. Lomientóval az új kóloimetriát és az ódák verstani képletét is meghatározta. A kommentárt az O. 1, 2, 3, 12 ódákhöz C. Catenacci, az O. 6, 7, 8, 9 ódákhöz P. Gianini, az O. 4, 5, 10, 11, 13, 14 ódákhöz pedig L. Lomiento írta. A következőkben nem fogom a szerzők érdemeit egyenként méltatni, hanem magát a könyvet fogom értékelni mint sokak egyenrangú teljesítményét.

E történeti-kritikai kiadás szerkezete – akárcsak a korábbi köteteké – a következő: bevezetés, mely összefoglalja Pindaros életét (XI–XIX), az olympiai játékok történetét (XIX–XXV), bemutatja a kéziratokat (XXV sk., továbbá LIII–LVI), felsorolja a kommentárban gyakran idézett szakirodalmat, a 2007 óta megjelent Pindarossal foglalkozó munkákat, valamint a leggyakrabban idézett szövegkiadásokat és/vagy kommentárokat,² illetve fordításokat. Ez a bibliográfiai anyag kiegészül még azzal a szakirodalmi összefoglalóval, melyet tematikus csoportosításban minden egyes óda bevezetéseként olvashat az érdeklődő. A pindarosi költészet általános bemutatására azért nem volt szükség, mert a pythói ódákat tárgyaló kötet terjedelmesebb bevezető része ennek az igénynek tökéletesen eleget tesz. Ezt az egységet követi az első főrész (9–351), melynek felépítése ódánként a következő: először bevezetőt olvashatunk, mely mindenekelőtt a költemény történeti hátterét (győzelmi reáliák, dátum és bemutatás) és tágabb értelemben vett interpretációs kérdéseket tárgyal, ezután következik a vonatkozó szakirodalom felsorolása (karcsú válogatásban), a versmérték sémája (néhány rövid utalással verstani szempontból vitatott helyekre és különlegességekre), végül a lényeg: a görög szöveg kritikai apparátussal (mely a párhuzamos helyek és a *variae lectiones/emendationes* felsorolását egyaránt tartalmazza) a szemközti oldalon olasz fordítással.³ Az első főrészt követi másodikként a folyamatos, lemmák szerint rendezett kommentár (355–621). A takaros kötetet kóloimetriai apparátus (625–634)⁴ és több hasznos mutató (637–663) zárja.

A szövegkiadás legszembetűnőbb jellegzetessége, hogy szakít a boeckhi (ún. „modern”) kóloimetriával, és visszatér az antik eredetű (a hagyomány szerint byzantioni Aristophanésra visszamenő) sortördeléshez, melyet az újkorban legutoljára a nagynevű göttingeni filológus, Ch. G. Heyne követett.⁵ Ez a döntés természetesen a kólonok tel-

¹ Az olasz filológia nesztora 2014. január 8-án 98 éves korában hunyt el.

² Richard West és Robert Welsted oxfordi kiadása az 1697-es évből a XLVIII. oldalon úgy jelenik meg, mintha azt Nicolaus Sudorius (Nicolas Le Sueur) gondozta volna (ez a hiba egyébként a pythói ódák kommentárjából öröklődött), ő azonban csak néhány pindarosi óda latin átköltését adta a kötethez.

³ E szabadon ritmizált, némileg D’Annunzio verseinek képletére emlékeztető fordítások megítélését az olasz nyelv és irodalom értőire hagyom. Az isthmosi ódák kiadása óta használt és itt is megőrzött gyakorlatot, hogy a modern nyelvű fordítás mellé „diplé”-jelek kerülnek, melyek a kezdőt a kommentár tárgyi magyarázataihoz utalják, különösen hasznosnak érzem.

⁴ Ezt a kiadás nem hagyományos kóloimetriája (lásd a következő bekezdést) teszi szükségessé.

⁵ A „régí-új” sortördelés legitimációjához vö. a pythói ódákhöz szóló kommentár bevezetését (XCI sk.).

jes újraértelmezését vonja maga után, melynek beszédes dokumentuma az óda szövege elé helyezett metrikai vázlat.⁶ Hogy megalapozott véleményt formálhassunk e jelentős *neóterismos*ról, önálló vitacikkre volna szükség. E könyvismertető keretében csupán kételyeimet szeretném megfogalmazni, hogy vajon ténylegesen sikerült-e a pindarosi verselés éthosát eltalálni, amikor a kiadók az ünnepélyesen hömpölygő, hosszú periódusok helyett a könnyű tánclépést idéző rövid kólonok mellett döntöttek, melyek sokszor a tartalmi íveket is széttördelik (próbáljuk csak meg például a 2. olympiai ódát ebben a változatban végigolvasni). A másik hátrányos vonása ennek a felfogásnak a rengeteg önkényes szóelválasztás: ezekből csupán egyetlen ódában, a hatodik olympiaiában, melylyel különösen csúnyán elbántak, mintegy negyvenet számoltam össze. További finomságok is veszendőbe mennek ezáltal: az *O.* 6. 16 sk. κατ' ἔξοχῆν hexameteres jellege a felismerhetetlenségig eltorzul, hiszen az anapesztusokkal, choriambusokkal és *ionici a maiore* lábakkal operáló leírás (146) nem alkalmas az epikus előkép (módosított idézet a *Thebais*-ból!) érzékeltetésére.

Egyébiránt a szövegalkotás meglehetősen konzervatív. Üdvözlendő a kéziratok szövegéhez való visszatérés az *O.* 3. 30: Ὀρθωσίᾳ ἔγραψεν esetében, ahol L. Ahrens ok nélkül javasolta az Ὀρθωσίας genitívust a datívus helyett a hiátus megszüntetésére. Pindaros minden, csak nem pedáns a hangűr kezelésében, és a felírtos anyag, melyet a kommentár idéz (429), ügydöntő. Hasonlóan meggyőző a kéziratilag adatolt hiátus megőrzése egy másik helyen (*O.* 6. 82), valamint ugyanebben az ódában a ὑπὸ σπλάγγων ὑπ' ὠδῖνός τ' ἔρατᾶς (43) szövegváltozat, melyet a legtöbb kiadás Wilamowitzzal rendszerint javítani szokott. Más esetekben viszont a kiadó döntése – akár a hagyományt követi, akár szembeáll vele – nem meggyőző: ami a 2. olympiai ódát illeti, a ῥίζαν-nal végződő kólon (46: Didymos szövege) suta mondatszerkezetet eredményez. Az 52. sorban az ἀφορσυνᾶν kevésbé illik az óda enkomiasztikus célkitűzéséhez. A 97 sk. sorban Aristarchos javítása valószínűleg fején találja a szöveget („a szépet gonosz tettekkel elhomályosítani” túlon túl lapos Pindaroshoz). A 6. olympiai óda 29. sorában (152) a μιχθεῖσα (Schroeder) alak szerepel, ezzel szemben a kommentár (454) μιχθεῖσα (codd.) formában idézi – apró következetlenség. Nagyobb nyomatékkal esik viszont latba, hogy a kiadó a 30. sorban a versmértékkel összeférhetetlen ἰοπλόκαμον olvasatot választja Bergk tetszetős ἰοπλοκον javítása helyett. Nem teljesen meggyőző a τελεσθέντων (15), ez az igen nehéz hely, melyet a kommentár meglehetősen felületesen tárgyal (449), de hiányérzetet hagy a παρέστασέν τε (42) is, mert a magyarázatok egy szót sem szólnak a τε rendhagyó helyzetéről (457), és hasonlóan kétségek merülnek fel néhány további szövegkiadói döntést illetően ugyanabban a költeményben, amilyen az ἀλλά / κέκρυπτο (53 sk.), βατεία τ' ἐν ἀπειράντῳ (54), λαότροφον (60) és θραύσοι (97).⁷ A 10. olympiai ódában G. Hermann τόκος ὁ θνατῶν javítása (9) több figyelmet érdemelne, annál is in-

⁶ Az új metrikai rendszer már Privitera isthmosi ódákhöz írt kommentárjában tetten érhető, ott azonban még visszafogottabban, a hagyományos értelmezéssel keveredve.

⁷ Részletesebben ezekről a helyekről vö. könyvemet: Pindars sechste olympische Siegesode. Text, Einleitung und Kommentar. (Mnemosyne Supplements 370) Leiden 2014.

kább, mert a kiadó által javasolt τόκος θνατῶν (558 ad loc.) kifejezésben a θνατῶν szórendi okokból a τόκος-ra, nem az ἐπιμομφάν-ra vonatkoznék. A τόκος ὁ θνατῶν birtokos jelzői szintagma viszont egyértelműen kifejezné, hogy az *emberek* kamatáról van szó. Így az is világos lesz, hogy a műzsi szférával szemben itt az emberi tevékenységi körből származó metaforával van dolgunk. A 13. olympiai ódában a ψυχῶν ἀπὸ κόλπων konjektúra (88) elhibázott, mivel a κόλπος csak masculinumban használatos. Ezekért a kisebb-nagyobb hiányosságokért a kiváló kritikai apparátus kárpótol. Így legalább az olvasónak megmarad a lehetősége, hogy a kiadó döntését bármikor felülvizsgálhassa. Különösképpen az *apparatus locorum* gazdag olyan adalékokban, amelyek nem találhatók meg Snell és Maehler kiadásában (1987⁸).

Ami a kommentárt illeti, komoly érdem, hogy a közreműködők nagy száma ellenére sikerült stilsztikailag és tartalmilag egységes szöveget előállítani. Néhány vonást, melyek a mű erősségei, nem lesz hiábavaló megemlíteni: (1) A mítoszbeszélés forrása-ira mindig nagy körültekintéssel világítanak rá (például *O.* 1: Tantalos büntetése [375], *O.* 3: Dunaforrás [422], *O.* 9: λαός és λῆας összekapcsolása [536], *O.* 13: Pégasos megzabolázása [605]) – mindez igen dicséretes törekvés, mivel a mítosz az ódáknban igen fontos paradigmatis szerepet tölt be, de csak akkor ismerszik meg a költő szándéka, ha a háttér, melyet Pindaros újradíszletez vagy amelytől elhatárolódik, világosan kirajzolódik. (2) Némileg szokatlan módon a vázaképek (Héraklész szarvasünő-vadászatának ábrázolása [82]) és a régészeti leletek (az írásbeliség elterjedése az újonnan felfedezett, íróeszközöket tartalmazó „költősír” alapján [251, 2. jegyz.]) tanúsága is meglehetősen figyelmet kap, s nem egyszer ez segíti előre az érvelést. (3) A kommentárt a történelmi háttér, különösképpen a hatalmi viszonyok felderítése iránti finom érzék hatja át. A vélemények változatlanul megoszlanak azzal kapcsolatban, hogy a 2. olympiai óda hatásos gnómáit, melyek központi témája a szerencse forgandósága, vajon konkrét történelmi események ihlették-e. Az ódához szóló bevezetésben (17–19) körültekintő elemzést olvashatunk a történelmi óra fontosságáról a vers megértéséhez (392 ad 15–17 némileg halványabban). A 13. olympiai óda kapcsán például joggal merül fel annak lehetősége, hogy a τέχνη megvalósításaira irányuló figyelem a vers korinthosi tematikájából (is) táplálkozik, ahol a kézügyesség és kereskedelem ebben az időben virágkorát élte (304–307). (4) Másik dicséretes vonása a műnek érdeklődése az etimológiák iránt és azok versbeli szerepének elemzése: az első olympiai ódában a ἵπποχάρμαν (23) kifejezés (Hierón jelzője) és a χάρις (a 18. sorban Hierón Pherenikos nevű lovára vonatkoztatva) kapcsolatára hívják fel a figyelmet (363 ad loc.). Ugyanakkor nem szabad megelégednünk arról sem, hogy a χάρις ('harc') és a χάρις ('öröm') töve feltehetően valóban azonos,⁸ így nem pusztán költői etimológiáról beszélhetünk. A Pelops, Γαῖάοχος és Poseidón nevekhez fűződő megjegyzések egymás szomszédságában állnak (364 sk.), s kevéssel alant Hippodameia zárja a sort (379 ad 70). Amit hiányolhatunk, az annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy vajon a költő valóban tisztában volt-e az itt felsorolt etimologikus értelmezésekkel, s ha igen, milyen költői funkciót szánt nekik. A poétikus népetimológiákat is némileg kö-

⁸ Vö.: J. Latacz: Zum Wortfeld „Freude” in der Sprache Homers. Helikon 13–14 (1973–1974) 35–110.

rültekintőbben lehetett volna kezelni: a 10. olympiai ódában az ἐτήτυμον (54) biztosan Κρόνος (50) és Χρόνος (55) kapcsolatára utal, így többet jelent ('etimológiailag helyes') mint *autentica* (a Pelops-mítosz elhallgatásának jelzése az olympiai alapítástörténet kapcsán [569 ad loc.] itt aligha célja a költőnek). (5) Érdekes megjegyzéseket olvashatunk egyes motívumok utóéletéről (főként az olasz irodalomban), s ez igen örvendetes gazdagodást kínál a kötelező klasszikus helyeken túlmenően. Itt csak a priamola utóéletét szemléltető tarka seregszemlét emelném ki (355 ad O. 1. 1–7), Picasso és Gaudi nézeteinek ismertetését a művészi *inventió*ról (418 ad O. 3 ad 4a), egy Dante-idézetet a hajók bizonytalanul himbálózó mozgásáról (584 ad O. 12. 6), az „élet mint nap” motívumának felbukkanását Petrarcanál és Quasimodónál (395 ad O. 2. 32), Goethe „wie Schwerter“ hasonlatát Pindaros-élményének jellemzésére (410 ad O. 2. 86–88) és a varjak metapoétikus képét negatív üzenettel Tassónál és Lorenzo da Ponténél (410 ad O. 2. 87).

Kevésbé tetszetősek azok a megoldások, ahol a kommentár a scholionok megalapozatlan értelmezését veszi át kritika nélkül. A 2. olympiai óda befejező része kapcsán még mindig áll az a régi kérdés, hogy a κόρακες (87) képével vajon Simonidést és Bakchylidést veszi-e célba a költő, ahogy a scholionok vélik, és a szerzők készek elfogadni ezt a nézetet (50–53). Az viszont, hogy semmi sem szól e feltevés ellen, még nem bizonyítja, hogy igaz is. És megfordítva: Pindaros rivalizálása a két keösi költőtárrsal lehet történetileg hiteles, mégsem vonja maga után szükségszerűen, hogy a thébai költő a varjak képében riválisait állította pellengérré. A *Nürnbergi mesterdalnokok* első felvonásának végén Walther von Stolzing is valósággal tobzódik a varjak és csókák (*Krähen und Dohlen*) elleni szidalmakban, mindez azonban magasabb absztrakciós szintet képvisel, hogyses minden további nélkül egyenlőségjelet lehetne tenni Sixtus Beckmesser és a madarak közé. Különösképpen a hatodik olympiai óda magyarázatai hemzsegnek gyanús scholion-vélekedésektől. A győztes Hagésias és Hierón barátsága nem mentes minden kételytől, ahogy meggyilkolása az uralkodó halálát követő villongások közepette sem megingathatatlan tény (137). A 85. sorban a kommentár szerint a τᾶς mutató névmás Metópére, a stymphalosi forrásnimfára utal, mivel az ódát az arkádiai Stymphalosban mutatták be (467 ad loc.). Ám az ital motívuma a költőt illeti meg az ihletettség jogán, nem pedig a kart mint előadókat, így a bemutatás helyszíne nem perdöntő a kérdésben. Aineas küldetésének (88) indoklása a költő reszketeg hangjával, ami lehetlenné teszi, hogy saját személyében vezesse a bemutatót (468 ad loc.), a scholiasta egyik legszánalmasabb ötlete, ami mögött a gyenge hangú költő jól ismert toposza áll. Ami pedig a σκυτάλη (91) értelmezését illeti mint spártai titkosírási forma, S. West alapos és meggyőző érvelése után⁹ ennek az elgondolásnak is a nagy hatású tévképzetek lomtárában a helye, ahonnan a kommentár oktalanul vette elő (470 ad loc.).

Befejezésül még néhány megfigyelés egyes ódák kommentárjához:

O. 2: Jó gondolat a túlvilágleírás orphikus-pythagoreus vonásaiban „kódolt” enkómium-motívumokat keresni (54–56), ám az ígéretes kezdet kidolgozatlanul marad. Az εὐθρόνοις (22: a Kadmidák jelzője) kapcsán tett utalás, hogy a jelző csak istennők

⁹ S. West: Archilochus' Message-Stick. CQ 38 (1988) 42–48.

mellett fordul elő, igen találó, mert így egyetlen szó az emberi nyomorúságon túl rögtön olyan fényt gyújt, mely az isteni örökkévalóságra irányítja a figyelmet (393 ad loc.). A különösen tuskés 57–60. sorok magyarázatánál azonban nem győzött meg az alvilág lakosainak hármass csoportja (*peccatori minori, cattivi* és *buoni*: 401 ad loc.), mert így a túlvilágleírás egészének hármass szerkezete homályosul el, mely gonoszakat, jókat és legjobbakat foglal magába. Azt lehetne még megfontolni, hogy a további újjászületésnek alávetett kisebb bűnösök (*peccatori minori*) nem számíthatók-e esetleg a jók (*buoni*) közé. Ugyanakkor zavaró volna, ha a bocsánatos bűnökben elmarasztalhatók három makulátlan élet után magasabb boldogságszintet érnének el, mint az eleve jók, és a ὄσοι névmás, mely a *metempsychosis* tanítását vezeti be, egyáltalán nem felosztást (jókra és kevésbé jókra, akikből aztán paradox módon a legjobbak lesznek), hanem egészet sugall (mindenki, aki képes három tökéletes életet felmutatni). Máshol részletesen foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy ezek az ellentmondások hogyan békíthetők össze egymással és alkotnak egységes egészet.¹⁰

O. 3: A jégkorszaki paleontológiába nyerünk rövid betekintést, amikor megtudjuk, hogy a szarvval rendelkező szarvasünő, ahogy Pindaros a Héraklés által üldözöbe vett nemes vadat ábrázolja (29), akár annak az időnek mitikus emléke is lehet, amikor a rénszarvasok, melyek nőstényei a családban egyedül viselik a szaru fejéket,¹¹ Görögország északi részén még előfordultak (427 sk. ad 29). Ám az a magyarázat sem kizárt, hogy a szarvas Hold szimbólumával van dolgunk, amely a görög hagyományban leginkább a Holdra vadászó Napisten mitológiájában ölt testet, de hatása egészen a kora középkori Artúr-legendáig megmutatkozik (vadászat a fehér szarvasra).¹²

O. 7: A τις (1) határozatlan névmás azonossága a menyasszony apjával a győzelmű óda prooimionjának nagy ívű hasonlatában minden, csak nem egyértelmű (475 ad 1–10). Az elemzésnek a határozatlan névmás által emblematikusan megjelenített „határozatlansági elvből” kell kiindulnia. A költőre vonatkoztatott ἰλάσκομαι (9) ígét abszolút értelemben kell felfogni (‘papi szolgálatot teljesítek’) anélkül, hogy további vonzato(ka)t feltételeznénk mellette (‘elnyerem magam számára [medium] a győztesek [dativus] kegyét’: 478 ad 8 sk.) vagy ‘kérem [az istent (ellipszis)], hogy legyen kegyes a győztesekhez [dativus]’. Ami az ünnepélyes ígében nyomatékosan kifejezésre jut, az a költő közvetítő szerepe az isteni és emberi szféra között.¹³

O. 8: Az élénken vitatott τερπάρτοις (46) számnév és az Aiakida nemzetség Tróját bevevő tagjainak kiléte kapcsán (513 sk. ad loc.) hiányzik Lattmann zseniális meglátásá-

¹⁰ Adorjáni Zs.: Auge und Sehen in Pindars Dichtung. (Spudasmata 139) Hildesheim 2011. 172–196.

¹¹ Jellemző módon maga a „rén” szó is (vö. német *Rentier*, angol *reindeer*) a κέρας (‘szarv’) indoeurópai eredetű tövére megy vissza (ónord: *hreinni*).

¹² C. *Pschmadt*: Die Sage von der verfolgten Hinde. Ihre Heimat und Wanderung, Bedeutung und Entwicklung mit besonderer Berücksichtigung ihrer Verwendung in der Literatur des Mittelalters. Greifswald 1911.

¹³ A hasonlat értelmezéséhez vö.: Adorjáni: i. m. (10. jegyz.) 27–39.

nak tárgyalása,¹⁴ melynek lényege a πρώτοις (45) és a τερτάτοις azonosítása: Neoptolemos negyedik nemzetsége *ugyanakkor* (ἄμα ... / καί: 45 sk.) az első, mely Tróját ténylegesen meghódította. Lattmann további megfigyelései az atlétikai metaforák szerepéről a vers képi és gondolati rendszerében és az egység megvalósításában szintén gazdagíthatták volna a bevezető fejtegetéseket (kivált 199 sk.). Ha valamiért mégsem akartak e munka eredményeire építeni, legalább az óda szakirodalmából a könyv semmiképp sem hiányozhatnék.

O. 10: Az óda bevezetése az egyik legjobb az egész könyvben. Szemléletesen bontakozik ki előttünk az „írásbeliség–szóbeliség”, „pontosság–igazság” és „idő–örökkévalóság” dinamikus ellentéte (249–253). Helyes, hogy a τόκος-tematikát nem használják fel – mint hajdanán a scholionok – a 10. és 11. óda valódi kronológiájának meghatározására (247–249), hanem engedik, hogy kibontakoztassa metaforikus tartalmát. A győztes Hagésidasos párhuzama a 14. olympiai óda Asópichosával a ragyogó ifjúság jegyében szintén találó megállapítás. A 10 sk. sorban (ὄπα ... / ὄπα τε) azonban a hasonlítás kifejező alárendelés helyett (558 ad loc., vö. még 263: *come ... così*) a ὄπα τε által megkövetelt mellérendelést részesítem előnyben két egymástól független kérdő mondatral: „Hova fogja mármint a duzzadó hullám a kavicsot sodorni, és hogyan fogjuk a közös számlát mindenki meglegedésére kiegyenlíteni?” A 63. sor: ἀγώνιον ἐν δόξᾳ θήμενος εἶχος, ἔργῳ καθελῶν jelentése inkább: 'a győzelmet várankozás tárgyává tenni és tettel elnyerni', míg a kommentár körülírása (570 ad 63, vö. még 269) az ἐν δόξᾳ θήμενος εἶχος kifejezésre 'a győzelmet híressé tenni', jóllehet az ἐν δόξᾳ θήμενος ilyen jelentése ('híressé tenni') nem adatolt és erőltetett is. A várankozás (δόξα) és a dicsőség (ἔργον–εἶχος) időbeli ellentéte inkább megfelelni látszik a pindarosi megfogalmazásnak.

O. 12: Az óda bemutatásának időpontjaként Kr. e. 470-et javasolják (a Hierón és Thérón fia, Thrasydaios között dúló ún. akragasi háború után), ám Barrett szigorú módszertannal elért eredményét¹⁵ (bemutatósi dátum Kr. e. 466, Hierón testvére, Thrasybulos elűzését követően) túl könnyen söprik félre (289).

O. 14: A két nem egyforma metrikájú strófát feltételező (heterostrófikus) verstani elemzés (337 sk.) túlon túl bizonytalannak tűnik, mert az antistrófikus szerkezet egyszerű beavatkozásokkal visszaállítható és az ἀπολελυμένα (nem respondeáló strófaszerkezetek) megléte Pindarosnál vitatható.

Összességében a következőt mondhatjuk: Ez a kommentáros kiadás méltó a Lorenzo Valla sorozat magas színvonalához, kiváltképp a két korábbi Pindaros-kötet-hez. Tökéletesen eleget tesz a kiadói programnak (665 sk.), hogy segédeszköze legyen nemcsak a haladóknak, hanem azoknak is, akik kevés vagy közepes görög tudással, ám élénk érdeklődéssel a görög irodalom iránt közelítenek a lírikus költőfejedelem súlyos-veretes művészeté felé. Kitűnő társat és segítő fognak benne találni – eltekintve talán a kómetriától és a metrikai értelmezéstől, melyek durván elütnek a szokványos-

¹⁴ C. Lattmann: Das Gleiche im Verschiedenen. Metapher des Sports und Lob des Siegers in Pindars Epinikien. Berlin 2010. 78–116. A könyv recenziója: *Adorjáni Zs.*: AntTan 58 (2014) 145–150.

¹⁵ W. S. Barrett: Pindar's Twelfth Olympian and the Fall of the Deinomenidai. JHS 93 (1973) 23–35.

tól és különösen kezdők számára megtévesztők lehetnek. Jó néhány szöveghelyet nem sikerült kielégítően megmagyarázni, sem minden szövegkritikai problémát megnyugtatóan tisztázni – ezekből a fenti összefoglalás adott egy csokorra valót –, tagadhatatlan azonban, hogy a kommentár mindenképpen figyelemre méltó és elkötelezett vállalkozás Pindaros ódaköltészete első kötetének intellektuális birtokba vételére. Nehéz passzusok és értelmezési buktatók mindig is lesznek, melyeken a tudomány untig törheti fejét. A könyv érdeme, hogy ha nem tudja is kivétel nélkül megoldani a nehézségeket (ilyen könyv nem is létezik), mégis jó érzékkel tapint rájuk, találó kérdéseket tesz fel, és ezzel töprengésre serkenti olvasóját. A kötet mindazonáltal nem tesz feleslegessé további, az egyes ódákhöz, köztük néhány nagyszerű olympiaihoz szóló részletes kommentárokat, hiszen sokszor csak egy könyvnyi magyarázattól várható, hogy olyan bonyolult alkotást, mint amilyen a pindarosi epinikion, megközelítő teljességgel meghódítson.

ADORJÁNI ZSOLT

Arnaud Perrot (éd.): *Les chrétiens et l'hellénisme. Identités religieuses et culture grecque dans l'Antiquité tardive*. Paris, Éditions Rue d'Ulm 2012.*

A cím: a patrisztikai kutatás egyik legklasszikusabb területének megnevezése, a lehető legklasszikusabb mellérendelő szószervezettel. A borítólapot díszítő illusztráció: Nagy Szent Vazul, Aranyházájú Szent János és Nazianzi Szent Gergely, a három legklasszikusabb egyházatya, az ikonfestészet legklasszikusabb szabályainak megfelelően ábrázolva. A kötet szerzői: Monique Alexandre, Marie-Odile Boulnois, Ghislain Casas, Gilles Dorival, Philippe Hoffmann, Sébastien Morlet, Olivier Munnich, Michel-Yves Perrin – a kortárs francia patrisztikai kutatás legklasszikusabb alakjai, a francia tudomány legklasszikusabb intézményeinek (Sorbonne, École pratique des hautes études, Institut Universitaire de France) képviselőit. A kiadó: École Normale Supérieure, a tudományos megbízhatóság egyik legklasszikusabb záloga.

Arnaud Perrot, a Sorbonne kutatója, a kötet anyagát képező előadásoknak keretet adó patrisztikai konferencia szervezője számol a klasszikusság Janus-arcúságával és ebből fakadó megosztó jellegével, és előszavának (*Avant-propos*, 7–12) rögtön az első mondatában annak az esetleges olvasói attitűdnek megy elébe, amely a klasszikusságban nem annyira megbízhatóságot, mint inkább érdektelenséget vagy unalmat hajlamos látni. „*Keresztények és görögség, már megint*”, indít önironikusan Perrot, majd egy – az európai tudományosságban szintén klasszikusnak nevezhető – fogalmi tisztázás útján a kereszténység és hellénizmus közti viszonyrendszer kutatásának módszertani, illetve értelmezésbeli buktatóira hívja fel a figyelmet. A görögség fogalmának elemzése alkalmat ad Perrotnak arra, hogy rámutasson: a gyakorta könnyelműen alkalmazott címkék – görög, keresztény – valójában felcserélhetőeknek bizonyulnak. A kötetben megjelenő

* A recenzió az OTKA NN 104456 számú pályázat támogatásával készült.

tanulmányok szerzői ezt a felcserélhetőséget és viszonylagosságot szem előtt tartva kérdezik rá a görög és keresztény identitás mibenlétére, bocsátja előre Perrot.

Ebben a szellemben int körültekintő és óvatos fogalomhasználatra Marie-Odile Boulnois, aki az egyházatya fogalmának történeti elemzését (*Les Pères de l'Église et l'hellénisme. Définitions et points de repère*, 13–20) az egyházatyák szóhasználatának vizsgálatával folytatva mutat rá profán és keresztény kultúra kapcsolatának szövevényességére. A görögség és a kereszténység közti határ porózus, vonja le a következtetést Boulnois, és a két kultúra kapcsolatában mindkét részről sokféle viszonyulásmódra van példa, a kritikus távolságtartástól a kölcsönzésen, az appropriáción, a saját azonosság megfogalmazására tett kísérleteken keresztül a fenntartás nélküli akkulturációig.

Gilles Dorival négy problémán keresztül vizsgálja a folytonosság-szakítás dinamikáját a görög és keresztény kultúra viszonyában (*Hellénisme et christianisme. Continuités et ruptures*, 21–30). Hogyan alakul a görögség, illetve a kereszténység fogalmának jelentése első említésüktől az egyházatyáig, és mennyiben állnak szemben vagy kerülnek hierarchikus viszonyba egymással? Hogyan viszonyul a két kultúra a sugalmazottság kérdéséhez, és ez hogyan befolyásolja a két kultúra hermeneutikai módszereit? Mit gondol egymásról a pogány filozófia és a keresztény teológia? Milyen kapcsolat áll fenn a pogány etika és a keresztény értékrend között? Dorival vizsgálódása egyfelől arra mutat rá, hogy az első látásra mélynek és áthidalhatatlannak tűnő szakadékok sok esetben csupán felszíni jelenségek, másfelől azonban óvatosságra int: gyakran egy-egy fogalmi vagy módszertani felszíni egyezés mögött valójában alapvetően összeegyeztethetetlen értelmezések állnak.

De vajon hogyan látják a folytonosság-szakítás kérdését maguk a közvetett érintettek? Mennyiben és milyen módon érzik magukat az egyházatyák a görög kultúra örököseinek és folytatóinak? Monique Alexandre (*La culture grecque, servante de la foi. De Philon d'Alexandrie aux Pères grecs*, 31–59) az egyházatyák műveiben továbbélő philóni hagyományt vizsgálva kérdez rá arra, hogy a művelt kereszténység hogyan integrálja a görög kultúrát, és hogy ebben a számos allegorizációval, jelképesítéssel támogatott integrációs kísérletben hogyan ingadozik a görög *paideia* felértékelése és a vele szembeni gyanakvó tartózkodás közt. Az Alexandriai Kelemen, Órigenés, Nyssai Gergely, Nagy Szent Vazul és Nazianzi Szent Gergely műveiből kihallható Philón-visszhangok tanulmányozása arra a megállapításra vezeti Monique Alexandre-ot, hogy a görög *paideia* alárendelt szerepének eredete az alexandriai Philón által közvetített platóni hagyományban keresendő.

Olivier Munnich Iustinus *Apologiájának* újraolvasására hívja az olvasót, arra kérdezve rá, hol a helye a görög kultúrának mint identitásképző elemnek a kereszténység öndefiníciójában (*La place de l'hellénisme dans l'autodéfinition du christianisme. L'Apologie de Justin*, 61–122). Az *Apologia* írója valójában szerkesztői munkát végez, állítja fel kiinduló hipotézisét Munnich: Iustinus olyan, eredetileg egymástól független elemeket dolgoz egybe, amelyeket már előzőleg megírt, így születik meg a pogányokkal szembeni hatékony vitázást elősegíteni hivatott, tehát műfaja dacára a keresztényekhez címzett szöveggyűjtemény. Izgalmas nyomozásnak válunk részesévé: a leleményes fel-

tevést gondos nyomkeresés, alapos vizsgálat, a feltevést alátámasztó bizonyítékok többrendbeli gondos ellenőrzése követi. Az *Apologiában*, összegzi Munnich, a kereszténység kétszeres kiközösítési gesztuson keresztül határozza meg önmagát: a zsidókénak a bibliai hagyomány, a görögökének pedig a *paideia* örökségéből – Iustinos védőbeszéde nem más, mint támadás.

Hasonlóan apologetikus beállítódást és hangnemet állapít meg a keresztény történetírásban Sébastien Morlet (*Les chrétiens et l'histoire. De Luc à Eusèbe de Césarée*, 123–148). Milyen mértékben rokonítható Eusebios *Egyháztörténete* illetve az Eusebios előtti keresztény történetírás a görög történetírói hagyománnyal? Hogyan tekintenek a keresztények a görög történetírókra? Az *Apostolok Cselekedeteinek* és Eusebios *Egyháztörténetének* vizsgálata nyomán Morlet a hangsúlyos teológiai és apologetikus beállítottságban, illetve a vallási identitás kifejezésének szándékában fedezi fel a keresztény történetírás legmeghatározóbb sajátosságait.

Arnaud Perrot Pontosi Evagriosnak az ismeretekről írt 41. fejezetét olvasva tanulmányozza a csendes imádás helyét a keresztény hagyományban (*Pratiques chrétiennes de silence et philosophie grecque. Le motif de l'adoration silencieuse dans l'argumentation des Pères*, 149–159). A témához hagyományosan kapcsolódó liturgiátörténeti megközelítést tudatosan mellőzve Perrot irodalmi vizsgálódásra hívja az olvasót: szavak, kifejezések, különböző nyelvi elemek és irodalmi motívumok nyomába eredve állapítja meg, hogy a szöveg egyértelműen tanúskodik a szerző görög műveltségéről, különösen Héliodóros és Proklos műveinek alapos ismeretéről.

Hogy Proklos mennyire meghatározó szerzőnek számít a görög-keresztény vita irodalmában, kiderül Philippe Hoffmann tanulmányából is (*Un grief antichrétien chez Proclus: l'ignorance en théologie. A la mémoire d'Alain-Philippe Segonds*, 161–197). Hoffmann arra világít rá, hogyan kísérli meg Proklos egy koherens pogány teológia rendszerének felépítését válaszképpen a keresztény tanrendszerre, rámutatva ez utóbbi tévedéseire. A proklosi gondolatmenet és fogalomhasználat platóni forrásainak azonosítása lehetővé teszi Hoffmann számára, hogy rámutasson, miként határolódik el Proklos a platóni és újplatonista fogalmi kategóriákhoz folyamodva a keresztény gondolatvezetéstől és fogalomhasználatától.

A platóni örökség egészen másfajta használatára hívja fel a figyelmet Ghislain Casas Pseudo-Dionysios művében (*Le néoplatonisme sans platonisme du Pseudo-Denys l'Aréopagite*, 199–218). Casas új megközelítést javasol a hagyományosan az újplatonista hagyományközlés egyik láncszemének tekintett dionysioszi *corpus* olvasói számára: Pseudo-Dionysios világpépet téves volna keresztény köntösbe bújtatott újplatonista bölcslethez értelmezni. A szerző megtartja ugyan az újplatonista nyelvezetet, viszont egészen más jelentéstartalommal tölti meg a fogalmakat, mint görög forrásai. A platóni tartalmaktól ily módon teljesen eltávolodó Pseudo-Dionysios Casas a nyugati irodalomtörténet legmerészebb és legvirtuózabb pszeudoepigráf szemfényvesztőjeként méltatja, a dionysioszi *corpus* azon olvasóit pedig, akik hisznek a mű platonista látszatának, azokhoz az athéniakhoz hasonlítja, akik Pál areiospagoi prédikációját hallva hinni kezdtek ahelyett, hogy kritikus nevetésre fakadtak volna.

Az utolsó tanulmány tudománytörténeti vizsgálódás: Michel-Yves Perrin Adolf Harnack 1899 októbere és 1900 márciusa közt tartott keresztény eszmetörténeti előadás-sorozatát veti egybe Walter Glawe 1912-ben megjelent, a görögség és kereszténység kapcsolatának teológiatörténeti vonatkozásait vizsgáló munkájával (*De Harnack à Érasme : aller et retour. En vue d'une relecture critique de Walter Glawe, Die Hellenisierung des Christentums in der Geschichte des Theologie von Luther bis auf die Gegenwart* [Berlin, 1912], 219–240). Összefoglalva a harnacki, majd a glawe-i gondolatvezetés sajátosságait és sarkalatos pontjait, Perrin a két szerző kritikus újraolvasásának szükségességére hívja fel a figyelmet.

A tanulmányokat gondos könyvészeti jegyzék (241–249: ó- és középkori szerzők, 249–266: modern szerzők), majd az ó- és középkori szerzők betűrendes névmutatója (267–274) követi, végül a hivatkozott bibliai helyeknek a hivatkozások sorrendjét követő mutatója zárja (275–276). A kötet klasszikus professzionalitása az első borítófedéltől a hátsóig támadhatatlan. És – amint az a kötet tanulmányainak központi tárgyát képezi – ahogyan a klasszikus tudomány szolgálja a keresztény hitet, úgy szolgálja e tanulmánykötet klasszikus tudományossága és szakmai gondossága az első látásra talán túltárgyaltnak tűnő témák újragondolásának értelmébe és hasznosságába vetett hitet.

ADORJÁNI MÁRIA

Darab Ágnes: *Plinius Természetrájza: Anekdotikus narráció és enciklopédikus gondolkodás*. Budapest, Gondolat Kiadó (Electa), 2012.

Darab Ágnes könyve hosszas, legalább másfél évtizedes elmélyült kutatómunka gyümölcse, melynek eredményeképpen – korántsem mellékesen – a *Naturalis historia* előbb 33–37.,¹ majd újabban 7–8. könyvét² is megbízható, modern fordításban vehette kezébe mind az ókor iránt érdeklődő laikus publikum, mind a kutatásai során Pliniustól származó forrásokat feldolgozó filológus-olvasó. A fordítások megszületését *parergaként* az évek során számos alapos résztanulmány kísérte, melyeknek minőségét és aktualitását mi sem jellemzi jobban megjelenési helyüknél: közlésüket a legjobb hazai magyar és idegen nyelvű tudományos folyóiratok mellett kiváló külföldi szakmai fórumok tartották fontosnak, köztük a *Hermes* utóbbi számai.

Ha a szerző tudományos életrajzának áttekintése önmagában nem győzné meg az olvasót a recensens könyv iránti elismerésének megalapozottságáról, a monográfia elolvasása után kétségkívül ugyanez a benyomás fog benne kialakulni. A világosan és logikusan felépített könyv attikai módra lényegre törő, tömör és tartalmilag rendkívül

¹ *Plinius: Természetrájz XXXIII–XXXVII. Az ásványokról és a művészetekről*. Ford., jegyz., magy.: Darab Ágnes, Gesztelyi Tamás. Utószó: Gesztelyi Tamás, előszó: Havas László. Budapest 2001.

² *Idősebb Plinius: Természetrájz VII–VIII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről*. Ford. Darab Ágnes. Budapest 2014.

gazdag fejezetei és praktikusán különválasztott alfejezetei mind-mind önálló és külön is olvasható, ugyanakkor egyetlen nagy gondolati ívre felfűzött tanulmányok. Bizonyára ez a tárgyalásmód teszi, nemkülönben az, hogy a szerző anekdotikus narrációról kialakult képe a szilárdan megalapozott, s a szöveggel kapcsolatos koncepciója szemmel láthatóan eleve adott volt, nem mintegy út közben alakult ki, hogy jól olvasható, sőt olvasmányos tudományos monográfiát vehet kezébe az olvasó. Eredményei az idősebb Pliniust nem kutató szakember számára is sokatmondóak és meggyőzőek: állításai és következtetései világosak, a tudományos apparátus segítségével visszakereshetőek és ellenőrizhetőek, másfelől a könyv megírása során mozgatott nem lebecsülendő mennyiségű szakirodalom áttekintése a filológiában járatos olvasót tájékoztatja arról, hogy a szerző a *Felhasznált irodalom* mégoly terjedelmes felsorolásakor is csak a tárgyhoz tartozó legrelevánsabb irodalomra szorítkozott, ilyenformán irodalomjegyzéke igen értékes „adatbázis” a témában vagy annak egyes részleteiben mélyebben elmerülni szándékozók számára is. Erre érdemes résztémák pedig a könyvben bőséggel található az ólomfehér és a mágnes keletkezésének és feldolgozásának pliniusi leírásától a korinthusi bronz bemutatásának külön-külön kidolgozott szempontjain keresztül a művésznovelákig és életrajzokig és tovább.

A főntebb mondottak miatt egyszerre könnyű és nehéz a recenzens megkerülhetetlen feladata, amikor Darab Ágnes könyvének eredményeit szeretné összefoglalni. Könnyű annyiban, hogy jól áttekinthető okfejtése és a tematikai egységek végén világosan összefoglalt következtetései valóban mély nyomot hagynak az olvasó emlékezetében – annyiban nehéz viszont, hogy összefoglalásuk a teljes kontextusból kiragadva aligha járhat a szerző következtetései egészének csorbítása nélkül. A teljes Plinius-kép modern átértékelése mind egészében, mind részeiben revelatív. Ha a kisebbektől haladunk a nagyobbak felé: Darab Ágnes teljes joggal veszi védelmébe a szerző pozitívista filológia által legalábbis alábecsült nyelvezetét. Mint hangsúlyozza, nehezen tartható állítás, hogy Pliniust cserbenhagyta volna stilisztikai érzéke, ha tekintetbe vesszük tekintélyes, de elveszett grammatikai, retorikai és történetírói munkásságát. Sőt inkább a nyelv tárgyhöz idomításáról lehet szó: ez a retorikai követelmény minden műfaj megformálásának alfája és ómegája, itt is érvényesnek kell lennie. Szintén a célirányos és retorikailag is átgondolt elv állhat a végeláthatatlan ismeretanyag (Plinius szerint több mint húszezer adat) nélkülözhetetlen rendezésének háttérében, melynek tagolásáról nem minden további, és ezúttal immár erkölcsi és kulturális mondanivaló kifejezésének szándéka nélkül állnak a vizsgálat fókuszában álló anekdoták. Mint a szerző újra és újra rámutat, az anyag elrendezésének elvei könnyenként és több könyvből álló szerkezeti egységenként is jól kirajzolódnak: általában a *descensus*, olykor az *ascensus* elvét követik, a szövegben egy tömbben, vagy a könyv tagoló elemeiként, sőt – ami a művészanekdotákat illeti – több könyvben: anticipációként a 7. könyv antropológiai kontextusában és az anyagokról szóló utolsó öt könyvben elszórva találhatóak. A tagolás szerzői szándéka a szövegből világosan kirajzolódik: témaegységeinek határait Plinius nyelvi eszközökkel egyértelműen hangsúlyozza. Plinius enciklopédiája valóban a világról való tudás összefoglalásának igényével készült. A feladat léptékét figyelembe véve nem csoda, hogy erre ebben a for-

mában előtte Rómában még nem vállalkoztak, ha egyes szaktudományok, témakörök ismeretanyagát már korábban is bőségesen taglalták Rómában, a görög szaktudományos irodalomról nem is beszélve. Ez a műfaji elsőség becsére törő enciklopédikus igény pedig elképzelhetetlen válogatás és elrendezés nélkül. Ami a *Quellenforschung* kérdését illeti: mint Darab Ágnes forráskutatásai kimutatják, Plinius az addigra felhalmozódott ismeretek forrásanyagának legjavát használta, de forráshasználatában tetten érhető az az igény is, hogy különösen bizonyos témakörökkel kapcsolatban erős kritikával illesse egyes görög kútfők megbízhatatlanságát. Éppen Plinius forráskritikája az ugyanakkor, ami a korabeli tudományos irodalom kánonjának kialakításához hozzájárul, vagy legalábbis tényezőinek római szempontú kritikai megítélését segíti. Ebben az értelemben pedig, mint az a *Naturalis historia*ban sok más vonatkozásban is újra- és újra szemünkbe ötlük, Plinius tárgyalásmódja önmagában érv a római kultúrfőlény mellett a görög ellenében. Mindehhez a kulcsot Darab Ágnes számára az egész munka élére szánt *Praefatio* és a 37. könyvet záró összegzés újraolvasása és átértékelése nyújtja.

A *Naturalis historia* a teljes világ leírása, s mint az a művészanekdoták taglalásából is kitűnik, egyfajta minél nagyobb pontosságra törekvő *mimesis, imitatio*. Az anyag rendezésének háttérében álló szerzői szándék ilyenformán a természet rendjét képezi le, természetesen a természet célszerűségét követő módon. A természet – ha úgy tetszik: a világ – és az ember viszonyának meghatározó jegye, hogy azzal, amit a természet alkotott, az ember él, de nem él vissza vele. Az anekdotikus kitérők egy része mögött ez a gondolat húzódik: a természet adományaival való visszaélés a római erkölccsel összeférhetetlen, a beiktatott példák ezt a jellegzetesen római gondolatot illusztrálják. A művészanekdotákból kibontakozó pliniusi esztétika legfőbb elve maga a természet, melynek elemei a földön élő legmagasabb rendű lényt, az embert szolgálják, és a természet anyagait megformáló művészek és a műtárgyak értékét is az adja, hogy a természethez való hűséget anyagukhoz képest miként és mennyiben valósítják meg. A megítélés esztétikai szempontja azonban a római szerzőtől elidegeníthetetlen módon az életút és tettek etikai mérlegelésével is összefonódik Plinius művész- és művészetkritikájában. Darab Ágnes az anekdotákat erkölcsi *exemplum*okként is olvassa, és kimutatja, hogy a művészek munkásságának esztétikai értéke, valamint egymás közötti rangsoruk is szigorú morális követelmények tekintetbe vételével vagy be nem tartásával áll kapcsolatban, melyek a római Plinius szemléletében természetesen a *mos maiorum* elveit jelentik.

Darab Ágnes kiváló monográfiájából nemcsak Pliniusról tanulhatunk sokat, hanem rajta keresztül a rómaiság mibenlétéről és a világ és benne az ember jellegzetesen római szemléletéről is. Témája kifejtése során világos és a továbbiakban aligha nélkülözhető összefoglalásokat ad számtalan egyéb területről, s ezek mindegyikében új ismeretekkel szolgál: levonja saját következtetéseit a korábbi szakirodalom eredményei alapján, de azokat alkotó módon és, ha kell, kritikusan felhasználva. Ezek közül kiemelésre érdemes a kötet 5. fejezetének epilógusszerű kísérlete az anekdota meghatározására – valamint az, hogy a könyv végén a szerző eredményeit bőséges angol összefoglalóban is elérhetővé és idézhetővé teszi a nemzetközi tudományos közvélemény számára.

Investigatio Fontium. Griechische und Lateinische Quellen mit Erläuterungen – Beiträge der Tagung Klassisches Altertum – Byzanz – Humanismus der XI. Ungarischen Konferenz für Altertumswissenschaft. Szerkesztette: Horváth László. Budapest, Eötvös József Collegium, 2014.

Az Eötvös József Collegium *Antiquitas – Byzantium – Renascentia* című sorozatának (szerkeszti Farkas Zoltán, Horváth László és Mészáros Tamás) immár tizedik kötetét veheti kezébe a tudományos publikum, mely *Investigatio Fontium* címmel jelent meg. A kötet kiadója, Horváth László, az Eötvös Collegium igazgatója kiadói előszavában tájékoztat a kötet létrejöttének körülményeiről és kiadásának célkitűzéséről. A könyv a XI. Magyar Ökörtudományi Konferencia általa szervezett (ELTE BTK 2014. május 22–24), *Klasszikus ókor, Bizánc és Humanizmus. Kritikai forráskiadás magyarázatokkal* című, a májusi tudományos eszmecsere mindhárom napján végighúzódo, rendkívül gazdag szekciója előadásainak tanulmányá átdolgozott, idegen nyelvű (angol, német, francia és olasz) változatát tartalmazza. Az előadások nemzetközi szakmai nyilvánosság számára is elérhető nyelven való megjelentetésének jelentőségét nem kell külön kiemelnünk a nemzetközi kontextus nélkül értelmezhetetlen filológiai szakma berkeiben. Külön ki kell azonban térnünk a közös közlés jelentőségére. Mint a szerkesztői előszó fogalmaz: a konferenciaszekció előadásait és itt publikált tanulmányváltozataikat minden témabeli sokszínűségük ellenére összeköti a történeti-filológiai módszer, mely – mint a kötet latin címe is jelzi – a forrásszövegek fáradhatatlan valtatásával nyert tapasztalatokat összegzi, vagy annak során felmerülő kérdéseket tesz a vizsgálódás tárgyává.

A kötet szerkezetének rendezőelvűl a szerkesztő az időrendet és a témák részben ebben is megnyilvánuló történeti-kulturális egybetartozását tette meg: a kötet így tagolódik három nagy tematikai egységre, melyek a klasszikus ókortól (*Antiquitas*) Bizáncon keresztül (*Byzantium*) nemcsak a humanizmusig, hanem még tovább: a modern görög állam kialakulásáig és a XX. századi magyar irodalom Bizánc-képéig (*Renascentia*) kalauzolják az olvasót. A tagolás folytán kézzelfoghatóvá válik, hogy a klasszikus ókor kutatása mellett a bizánci, valamint reneszánsz és humanista stúdiumok továbbra is jelentős, reménykeltő és hazai hagyományaikhoz méltó bázissal és utánpótlással rendelkeznek, melyben – mint arról a szerzők névsora tájékoztat – nem kis szerepet játszik maga a Collegium.

A kötet *Antiquitas* című alfejezete négy tanulmányt tartalmaz – Szepessy Tibor egyben az egész kötetet megnyitó dolgozata a nemrégiben szintén a Collegium sorozatában megjelent, általa magyarra ültetett Achilleus Tatios-regény, a *Kleitophón és Leukippé története* vitatott és kritizált szerkesztési elveit helyezi új megvilágításba. A fejezet további tanulmányai a történet-, illetve életrajzírás problémái körül forognak, természetesen nem mentesen korabeli eseménytörténeti vonatkozásoktól. Hajdú Attila Diodóros az athéniak szicíliai hadjáratáról szóló beszámolójába illesztett Nikolaos-beszédének lehetséges forrásait vizsgálja, Horváth László Plutarchos *Démostenés-vitájának* egy érdekes részletét boncolgatja: hogyan és mi okból kerülhetett a híres szónok életrajzába

a Lamachos felolvasásáról szóló történet, s hogy részben a szöveg nyelvi áthallásai miként teszik Plutarchos saját apologetikus írói szándékának eszközzé. Végül Mészáros Tamás Thukydides rendkívül heterogén életrajzi hagyományának két elemét vizsgálja egymással összefüggésben: a *P. Oxy.* 1800 egy lacunájának áthidalására tesz javaslatot a *Codex Palatinus Graecus*ban hagyományozott Markellinos-féle életrajz bevonásával.

A következő fejezet hat bizantinológiai tanulmányt tartalmaz. Delbó Katalin új-fent felveszi a regény témájának fonalát, és Nikétas Eugenianos XII. századi *Drosilla és Chariklész*ből kiindulva az antik regényműfaj bizánci újjászületését a négy ún. Komnénos-regényben vizsgálja: hogyan jelennek meg az ókori minták (Achilleus Tatios, Héliodóros, Longos) a kor keresztény ideológiai kontextusának és sajátos irodalmi elvárásainak megfelelően áthangszerelve. Egedi-Kovács Emese a Barlám és Jozafát regényes legendájának XI. századi *Iviron* N° 463 Athós-hegyi görög kéziratában szereplő két évszázaddal későbbi ófrancia fordítás kiadási munkálatainak paleográfiai és filológiai tanulságait vonja le, és további tanulságokat ígér a maga nemében egyedülálló párhuzamos görög és ófrancia szöveg lexikai és stilisztikai összevetése kapcsán is. Farkas Zoltán a II. Palaiologos Manuél epitaphiosának egyes kézírataiban szereplő három, a kiadó által epigrammáknak tekintett szöveg aprólékos vizsgálata során a bizánci kéziratok interpunkciójának és fonetikai jeleinek mibenlétéről és jelentőségéről értekezik. Juhász Erika a XVI. századi görög származású másoló és könyvkereskedő, Andreas Darmarios *Chronicon Paschalé*ről készült három másolatát (*Codex Monacensis Graecus* 557; *Codex Holmiensis Graecus* Va. 7,1–2; *Codex Upsaliensis Graecus* n. 2) veti össze, és bevezeti olvasóját Darmarios (olykor korántsem jóhiszemű) másolói és kereskedői tevékenységébe. Szikora Patrícia Corippus költői technikájával kapcsolatban vizsgálódik. Corippus, aki a kutatás által nem különösebben nagyra tartott *Iohannis seu de bellis Libycis*e után két évtizeddel, II. Iustinus uralkodásának kezdetén *In laudem Iustini Augusti minoris* címmel írt panegyrikus eposzt. A cikk írója a költemény III. énekének végén tárgyalt avar követjárás Tergazis- és Iustinus-beszédében azonosítja és értékeli Corippus költői mintáit és a szövegek tágabb értelemben vett előzményeit. Végül Tóth Iván Kritobulos a Konstantinápolyt meghódító II. Mehmed szultánnak ajánlott történeti munkájának célközönségével kapcsolatban vizsgálódik, és arra is választ keres, hogy miben különbözik a kor történeti érdeklődésű bizánci olvasója Prokopios korához képest.

A legtöbb tanulmány a tematikailag még változatosabb, kilenc dolgozatot felvonultató *Renascentia* fejezetben található. Bobay Orsolya Vadianus Pomponius Mela-kommentárjának Egyiptom-képéből kiindulva a vonatkozó humanista földrajzi munkák és a Mela-kommentár Egyiptom-képe közötti kapcsolat megismeréséhez nyújt adalékokat. Bujdosó Ádám a magyar kultúrtörténeti vonatkozásokkal is rendelkező Nicolaus ex Mirabilibus lelkiismeretről szóló 1489-es, olasz nyelvű traktátusának lelkiismeret-felfogását elemzi, és benne Órigenés, Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás hatását mutatja ki – melyeknek köre a szerző későbbi műveiben más: görög, római, sőt muszlim forrásokkal is gazdagodik, és a lelkiismeretről kialakított képét a domonkos intellektualizmus és a ferences voluntarizmus felfogása is befolyásolja. Ekler Péter a kiváló humanista, Augustinus Moravus Olomucensis 15. század végén született *De modo epistolandi*

cum nonnullis epistolis quam pulcherrimis vizsgálatát tűzi ki céljául, mely a levélíráshoz vonatkozó konkrét tanításon és a *Rhetorica ad Herennium* utolsó könyvének stilisztikáját követő stílusanon kívül tizenhárom, valós személyekhez szóló mintalevelet is tartalmaz. A dolgozat mindebben főleg Cornificius, Cicero és Quintilianus szónoklattani műveinek hatását mutatja ki. Nakos Konstantinos a modern görög állam történetének első évtizedeibe kalauzol, amikor a fiatal Görögország Otto bajor királyi herceg trónra lépése után független létezése kezdetén identitását a görög kontinuitás eszményében keresi. A tanulmány a történeti kontextus mellett a folyamat kultúrtörténeti rekvizitumait is elemzi. Orbán Áron Conrad Celtis, kiváló német humanista költészetében mélyed el, melynek alapvető jelentőségű eleme a kozmikus szimpátia sztoikus-neoplatonikus ihletésű képzete, valamint az isteni költészet s a költő alkotáshoz szükséges különleges állapot gondolata. Mint a tanulmány bemutatja, a költő mindezt mitológiai és szoláris-asztrális szimbolikába öltözteti, mely sokszor személyes asztrológiai vonatkozások hordozójául is szolgál. Utóbbiak jelentőségét a szerző több Celtis-költemény példáján mutatja be, beavatja az olvasót a horoszkóp analízisének korabeli jelentőségébe, s felhívja a figyelmet az aranykori költészet, különösen Manilius hatásának fontosságára Celtis értelmezésében. Ötvös Zsuzsanna azt az (ÖNB *Suppl. Gr.* 45. jelzetű) humanista vocabulariumot vizsgálja, melynek különleges jelentőségét az adja kultúrtörténetünkben, hogy XVIII. századi leírása szerint glosszáit Janus Pannonius saját kezűleg készítette. Noha Kapitánffy István 1991-es tanulmányában ezt már megcáfolta, annyi valószínű, hogy Janus Pannonius valóban a possessorok egyike. A szerző a kódex széljegyzeteinek forrásvizsgálatával keresi a választ arra a kérdésre, hogy a bejegyzések legalább részben köthetők-e a híres humanistához, s kideríti, hogy bármilyen értékesek e vizsgálatok eredményei önmagukban, a glosszátor személyéhez nem vihetnek közelebb. Péti Miklós tanulmányának témája a költői én-formálás mikéntje Milton *Elveszett Paradicsomában*. Milton eposza születésétől egyfajta kultikus felfogást élvez, amihez hozzájárultak az epikus narrátor nyilatkozatai, melyekben a narrátor önmagát Homérosszal, művét az *Iliasszal* és *Odyszeiával* veti össze. A vizsgálat kimutatja, hogy a költő Milton eposzában egyre inkább saját költeménye hőse, aki egyszerre őrizi és igyekszik fölvaltani nagy előde, illetve elődei értékeit. Simon Lajos Zoltán Boccaccio *Buccolicum carmen* című tizenhat eclogából álló ciklusát vizsgálja, mely a műfaj Boccaccio mesteréhez, Petrarcahoz viszonyítva új változatát hozza létre. A szellemi-politikai önéletrajzként fölfogható, zavarba ejtően gazdag műveltséganyagot mozgósító eclogákból a szerző az ókori referenciaanyag és lehetséges korabeli vonatkozások feltárása során kibontja az utalások politikai és spirituális allegóriái mögött húzódó értelmet, melyek kitágítják a műfaj addigi határait. Találó záró darabja a tanulmányfolyamnak Solti Dóra dolgozata, mely a XX. századi magyar irodalom minden addiginál gazdagabb Bizánc-recepciójával foglalkozik, és a tárgyául választott tucatnyi XX., sőt XXI. századi magyar irodalmi alkotás változatos Bizánc-képének történelmi-filológiai magyarázatával szolgál Herczeg Ferenc Bizáncától Mohás Livia trilógiájáig. Mint áttekintése kimutatja, Bizánc képe a történelmi kontextustól függően tarka palettáját mutatja a recepció lehetőségeinek moralizáló

visszatekintéstől a kommunista és antikommunista eszméken keresztül a posztmodern illúzióvesztésig terjedő skálán.

A kötet tanulmányai nem kis mértékben járulnak hozzá a vizsgált témák megismeréséhez, s közülük igen sok a magyar kultúrtörténet egyes fejezeteinek képét is gazdagítja. Lévéen, hogy a görög és latin nyelv nem kis részben az egyház mindeneken átfelölő eszmei égisze alatt a Rómát követő államalakulatok kulturális és politikai közvetítőközege, a magyar és európai történelmi és irodalmi folyamatok nagyobbbrészt csak tágabb kulturális kontextusban interpretálhatók hitelesen, s ez ma, a XXI. század elején is elképzelhetetlen a klasszikus nyelvek ismerete és használata nélkül – mint azt az *Investigatio Fontium* című kötet önmagában, az intézmény magyar tudományos életben betöltött eddigi szerepének külön méltatása nélkül is bizonyítja, s ebben a Collegium szerepe továbbra is alapvető és nélkülözhetetlen.

Végezetül csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk a kötet – a sorozat valamennyi kötetének – technikai megvalósításáról. A konferencia-előadások elhangzását követő fél (!) éven belül jött létre a szakmailag, nyelvileg lektorált tanulmányokat ízlésesen tördelő kiadvány. Nem úgynevezett „szövegszerkesztőt” használó barkácsolatot tartunk a kezünkben, hanem igényes, a tipográfiai elvárásoknak minden tekintetben megfelelő, szép, szemet gyönyörködtető könyvet. Igaz ez nemcsak a belívre, hanem a borítóra is. A felelős kiadó (a Collegium igazgatója) a sorozat köteteit fáradságos munkával elnyert pályázati forrásokból tudja megvalósítani, ezért kereskedelmi forgalomban a kötetek nem árusíthatók – mivel nyereséggel nem kecsegtetnek, a kiadók nem vállalják fel –, áruk nincs, csupán eszmei értékük van. A honlapon azonban megtaláljuk és letölthetjük: <http://honlap.eotvos.elte.hu/investigatio>, és persze, ha elmegyünk a Ménesi útra, ajándékba is kaphatunk egy-egy példányt.

NAGYILLÉS JÁNOS